

Roosevelt en Stalin

Susan Butler

Roosevelt en Stalin

Potret van een partnerschap

HOLLANDS DIEP

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright van fotomateriaal te bereiken. Zij die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op deze rechten, kunnen zich tot de uitgever wenden.

Oorspronkelijke titel: *Roosevelt and Stalin*

Oorspronkelijk uitgegeven door: Knopf, 2015

© Susan Butler, 2015

© Vertaling uit het Engels: Het Vertaalcollectief

© Nederlandse uitgave: Hollands Diep, Amsterdam 2015

© Omslagfoto: ©World War II Poster Collection/University of Minnesota Libraries

Omslagontwerp: Studio Jan de Boer, Amsterdam

Typografie: Perfect Service, Schoonhoven

Foto auteur: © Mike Potthast

ISBN 978 90 488 2723 7

ISBN 978 90 488 2724 4 (e-book)

NUR 680

www.hollandsdiep.nl

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Hollands Diep is een imprint van Overamstel uitgevers bv

OVERAMSTEL
uitgevers

www.overamstel.com

*Voor de 405.000 Amerikanen en de 27.000.000 Russen die in de
Tweede Wereldoorlog werden gedood*

Inhoud

1	Een Atlantische overstek in oorlogstijd	9
2	Op weg naar Teheran	35
3	Teheran	56
4	Eerste indrukken	85
5	Geestverwanten	III
6	Het smeden van een alliantie	144
7	Stalin zoekt een bondgenoot	179
8	Barbarossa	219
9	Roosevelt, Stalin en het tweede front	267
10	Een nieuwe wereldorde	296
11	Problemen en oplossingen	319
12	Het nieuwe wapen: de atoombom	356
13	Jalta	379
14	Het organiseren van de wereld	418
15	De puntjes op de i	465
16	De wereld na Jalta	501
17	Roosevelt overlijdt	530
18	Hopkins draait de klok terug	550
	Epiloog	585
	Dankwoord	601
	Noten	605
	Bibliografie	645
	Afbeeldingen	661
	Register	663

Een Atlantische oversteek in oorlogstijd

Op de ochtend van 11 november 1943, de 25e verjaardag van de wapenstilstand waarmee een einde kwam aan de Eerste Wereldoorlog, vertrok president Roosevelt in een open limousine vanaf het Witte Huis. Met de wapperende vlaggetjes van de vs en het presidentiële wapen voor op de auto baande hij zich een weg door de hoofdstad, richting de nationale erebegraafplaats van Arlington, waar hij het Graf van de Onbekende Soldaat zou bezoeken. In de stad heerste een vakantiestemming: de vlag hing uit en de banken waren die dag gesloten. Terwijl de presidentiële limousine bij de begraafplaats aankwam en naar de tombe reed, weerkaatste het gebulder van een-entwintig saluutschoten uit het nieuwste model antitankgeschut door de vallei van de Potomac.

Om elf uur, het tijdstip waarop de wapenstilstand was ondertekend, stond Roosevelt met ontbloot hoofd voor het graf, tussen zijn adjudant, generaal Edwin 'Pa' Watson, en viceadmiraal Wilson Brown, zijn marine-adjudant. Het was een kille, grijze dag, de bomen waren bijna kaal en er stond een ijzige wind. Over de presidentiële schouders was de donkerblauwe marinecape gedrapeerd die hij wel vaker droeg op korte uitstapjes vanuit het Witte Huis. Het drietal werd geflankeerd door een klaroenist van de landmacht en een soldaat die een krans van gele en rood-oranje chrysanten vasthield. Een militaire kapel speelde het Amerikaanse volkslied, gevolgd door het gebruikelijke moment van stilte. Daarna nam admiraal Brown de krans en legde hem namens de president op het graf. Er klonken vier roffels op een omfloerste trom, waarna de klaroenist de taptoe blies.

Na de korte plechtigheid rolde nogmaals het gedreun van eenentwintig saluutschoten door de vallei, terwijl de auto van de president de begraafplaats langzaam verliet.

Ook het Huis van Afgevaardigden herdacht op deze dag de gevallen, in speeches waarin vooral werd gepleit voor manieren om de komende vrede duurzamer te maken dan de vorige. De Senaat was niet in zitting.

Het was Roosevelts tiende jaar als president, en de vs waren bijna twee jaar in oorlog. Terwijl de avond viel en het begon te regenen, vertrok de president voor de tweede keer met de auto vanaf het Witte Huis, maar anders dan 's ochtends bleef hij ditmaal onopgemerkt. Hij ging op weg naar de marinebasis bij Quantico, Virginia, waar het vijftig meter lange presidentiële jacht de USS Potomac – een slanke, witte kustwachtkotter met een extra bovendek en kajuit – op hem wachtte. Op dit schip zou Roosevelt de eerste etappe van een 32.000 kilometer lange odyssee afleggen, die hem door wateren vol vijandelijke U-boten naar het andere eind van de wereld zou brengen: Teheran in Iran. Daar zou hij voor het eerst een ontmoeting hebben met Jozef Stalin, opperste leider van de onberekenbare Sovjet-Unie.

Het zou een historische gebeurtenis zijn, voor beide leiders en voor de wereld.

Roosevelt werd vergezeld door zijn naaste adviseur Harry Hopkins, hoofd van een programma van de Leen- en Pachtwet waarmee de Sovjet-Unie van grootscheepse militaire hulp werd voorzien; de stafchef, admiraal William Leahy; zijn lijfarts, viceadmiraal dr. Ross McIntire; admiraal Brown; generaal Watson; en zijn fysiotherapeut, luitenant-ter-zee eerste klasse George Fox. De wagen van de president stopte op een donkere en afgelegen kade, ver van spiedende blikken, waar de Potomac lag aangemeerd. Op het jacht was alles in gereedheid. Exact zes minuten nadat de president met zijn gevolg aan boord was gegaan, voer het schip de rivier de Potomac af, richting het aan de Chesapeakebaai gelegen Cherry Point, Virginia, waar het gedurende de nacht voor anker ging.

De volgende ochtend, kort na negenen, kwam de Potomac langszij de USS Iowa, die in een dieper gedeelte van de baai voor anker lag. En in het schelle, koude ochtendlicht werd Roosevelt in een soort bootsmansstoel gesespt en aan een kabel vanaf het zonnedek van

de Potomac naar de Iowa getakeld, waar hij, ter hoogte van de derde geschutstoren, op het hoofddek werd afgezet. Toen ook de rest van het gezelschap was overgebracht, verdween de Potomac uit het zicht en verwijderde zich een week lang ver van zijn bekende vaargebied, om nieuwsgierige journalisten de indruk te geven dat de nu afwezige president bezig was aan een pleziertocht op het jacht dat ook wel het 'drijvende Witte Huis' werd genoemd, omdat FDR er zo vaak mee uit varen ging.

Roosevelt was altijd dol op de zee geweest. In zijn jeugd bracht hij de zomers door op Campobello Island in Canada, waar hij had leren zeilen in de boot van zijn vader, de twaalf meter lange kotter Half Moon. Hij kon er uitstekend mee overweg en koos het ruime sop wanneer hij maar kon. Toen hij op 39-jarige leeftijd polio kreeg en aan beide benen verlamd raakte, stak hij veel geld in een woonboot die voor de kust van Florida lag en waarop hij soms maandenlang verbleef.

Nu verheugde hij zich op de reis met de Iowa, het nieuwste, grootste en snelste slagschip van de Amerikaanse marine. Hij liet het speciaal inrichten': met een lift en met loopplanken over de luikhoofden en andere obstakels op het dek, zodat hij zich in zijn rolstoel kon verplaatsen. Zoals in alle onderkomens waar FDR woonde, stond in de badkamer een badkuip met metalen relingen waaraan hij zich kon optrekken, een toiletpot met precies dezelfde hoogte als zijn rolstoel en een spiegel die zo laag hing dat hij zich zittend kon scheren. Ook zijn favoriete, met leer beklede leunstoel was in de hut geplaatst.

Een halfuur nadat Roosevelt aan boord was getakeld, was de Iowa onderweg. Op het schip werd FDR welkom geheten door de voltallige Amerikaanse legertop: generaal George C. Marshall, bevelhebber van de Amerikaanse landmacht; generaal H.H. 'Hap' Arnold, commandant van de U.S. Army Air Forces; generaal Brehon B. Somervell, hoofd van de Army Service Forces; admiraal Ernest J. King, opperbevelhebber van de Amerikaanse vloot; admiraal William Leahy, stafchef van de Amerikaanse strijdkrachten; en nog vier andere generaals, drie admiraals en een vijftigtal stafofficieren van lagere rang. Op verzoek van Roosevelt werd afgezien van het gebruikelijke eerbewijs toen hij aan boord kwam, en vanwege het oorlogsprotocol werd zijn vlag niet gehesen. Eveneens aan boord waren

de acht mannen van de Secret Service die de president te allen tijde beschermden.

Zo begon Roosevelt's reis naar zijn ontmoeting met Stalin, een ontmoeting die hij twee jaar lang had proberen te organiseren en waarvoor hij de grootst mogelijke moeite had gedaan.

Hij en Churchill hadden in januari van dat jaar Casablanca nog als trefpunt gekozen, omdat ze hoopten dat Stalin hen daar zou willen ontmoeten. 'We proberen Stalin zover te krijgen dat hij komt,'² had Roosevelt het hoofd van de Secret Service van het Witte Huis, Mike Reilly, toevertrouwd toen hij deze informeerde over de reis. En hij had er ferm aan toegevoegd: 'Verder dan Casablanca wil ik niet gaan.' Maar omdat Stalin elke locatie afwees die FDR voorstelde, was die ferme houding afgebrokkeld. Nu reisde hij duizenden kilometers verder.

De top in Teheran was gepland om Roosevelt's stokpaardje vleugels te geven: de oprichting van een internationaal orgaan, een efficiëntere versie van de Volkenbond waarvan alle landen van de wereld lid moesten worden. Zo'n organisatie was volgens hem de beste, zelfs de enige manier om de vrede in de wereld te bewaren. Ze zou een forum bieden waarop elke lidstaat zijn grieven kenbaar zou kunnen maken. Hier konden alle landen met elkaar overleggen. In bepaalde gevallen zou de organisatie bovendien het gezag hebben om in te grijpen. Roosevelt voorzag vier supermachten – de vs, de Sovjet-Unie, Groot-Brittannië en China – die als de politiemannen van de wereld zouden optreden. Deze vier zouden méér macht hebben dan andere landen en na de oorlog de wereldorde bepalen.

Stalin stond kritisch tegenover het plan van de president. De oorlog had naties op onverwachte wijze veranderd; na de oorlog zouden er slechts twee supermachten overblijven: de Amerikanen en de Russen. Zonder het lidmaatschap en de steun van de Sovjet-Unie, zo beseftte Roosevelt, zou er geen internationaal orgaan komen. Maar mét de Sovjet-Unie zouden de 'Verenigde Naties', zoals Roosevelt de beoogde organisatie noemde, de eerste echte wereldregering vormen.

Roosevelt rekende erop dat zijn plannen tijdens de eerste ontmoeting met de Sovjetleider uitgedaagd zouden worden, en hij was erop gebrand het nodige tegenwicht te bieden – met zijn intelligen-

tie, zijn vastberadenheid en bovenal zijn macht. Daarmee wilde hij de meest achterdochtige leider ter wereld op zijn gemak stellen. Hij moest Stalin vertrouwd maken met zijn ideeën over de naoorlogse wereldorde, een orde waarbij Rusland betrokken moest worden.

FDR las alles over Stalin wat los- en vastzat. Stalin was Georgiër, ruim twee jaar ouder dan hij en geboren aan de zuidgrens van Rusland. Zijn vader was een armlastige alcoholist, maar zijn moeder had de intelligentie van haar zoon ontdekt en de plaatselijke geestelijken zover gekregen hem tot de kerkscholen toe te laten. Stalin was een revolutionair geworden, had zijn achternaam veranderd van Dzoegasjvili in 'Stalin' (staal) en was door Lenin opgemerkt, wiens opvolger hij werd. Hij had net als FDR een fysieke handicap: twee tenen van zijn linkervoet waren vergroeid, waardoor hij een wat breedbenige, schommelende gang had. Ook hield en gebruikte hij zijn arm op een vreemde manier, als gevolg van een ongeval waarbij hij als kind door een paard-en-wagen omver was gereden.

FDR ontving tegenstrijdige beschrijvingen. Hij ondervroeg de weinige mensen van wie hij wist dat ze Stalin hadden ontmoet. Anna Louise Strong, oprichter van de *Moscow News*, een weekkrant voor Amerikanen, herinnert zich dat FDR bijna geobsedeerd was door Stalins persoonlijkheid. (In tegenstelling tot velen vond zij Stalin 'de makkelijkste persoon om mee te praten die ik ooit heb ontmoet'.³) FDR kende Stalins gewelddadige achtergrond en wist dat hij meedogenloos was en iedereen gevangenzette of doodde die hem in de weg stond. In 1930 had hij Stalin met Mussolini vergeleken. In 1940 had hij tegenover een groep studenten in het Witte Huis de veelbesproken uitspraak gedaan dat de dictatuur van Stalin 'niet minder absoluut was dan welke andere dictatuur dan ook'⁴ en dat Stalin verantwoordelijk was voor 'de willekeurige dood van duizenden onschuldige slachtoffers'. FDR maakte zich geen enkele illusie over de aard van de Sovjetleider, noch was hij van plan zich te bemoeien met de binnenlandse aangelegenheden van de Sovjet-Unie. Hij had Stalin nodig en – zo verwachtte hij – omgekeerd gold hetzelfde. Aan boord van de Iowa zei Roosevelt tegen zijn lijfarts, viceadmiraal Ross McIntire: 'Ik gok op zijn realisme. Hij moet er genoeg van hebben op een troon van bajonetten te zitten.'⁵

Roosevelt had een Egyptisch voorprogramma geregeld: een vier-

daags overleg in Caïro, met Winston Churchill, Tsjang Kai-Sjek en, zo hoopte hij, Vjatsjeslav Molotov, sovjetcommissaris voor Buitenlandse Zaken en de op één na machtigste man van de Sovjet-Unie – plus hun respectievelijke militaire staven. Daarna zouden hij, Churchill en Molotov, de korte vliegreis naar Iran maken, voor de top met Stalin. Pas op de Conferentie van Caïro zouden de vier landen gezamenlijk beginnen hun strategische plannen te ontvouwen; dáár zouden ze ‘hun werk aanvangen’, zoals Roosevelt het tegenover Stalin verwoordde. Bij die ontmoeting zou Roosevelt de toelating van China als vierde grootmacht bedingen, ook al was de macht van het land nog sluimerend, verkeerde het in burgeroorlog en was het in gevecht tegen een Japanse invasie. Maar toen Stalin hoorde dat de Chinese leider naar Caïro zou komen, zegde hij Molotovs reis en die van de militaire Sovjetgezant af. Als Japan zou vernemen dat Molotov met generalissimus Tsjang Kai-Sjek had gesproken, zouden de Japanners de voor de Sovjets zo belangrijke oorlogshaven van Vladivostok weleens kunnen afsluiten, of erger, met hun Kwantungleger naar de Russische grens met Mantsjoerije oprukken, zo vreesde Stalin. Tegen de tijd dat Roosevelt van Stalins afzegging hoorde, was hij al op hoge zee.

Dat was een tegenslag voor FDR, maar onoverkomelijk was het niet omdat Caïro vooral vanuit pr-oogpunt belangrijk was. Roosevelt was een uiterst publiciteitsbewuste president. De Russische afwezigheid zou niets afdoen aan de positieve aandacht die zijn omhelzing met Tsjang Kai-Sjek op zo’n exotische plek zou opleveren.

Roosevelt werd geplaagd door de erfenis van de zo jammerlijk mislukte Volkenbond. President Wilson had destijds de droom en de wilskracht gehad, maar noch het gevoel voor publiciteit noch het politieke inzicht om zijn plan te doen slagen. Roosevelt was als staatssecretaris voor Marinezaken in Parijs (om de aanwezigheid van de Amerikaanse marine in Frankrijk af te bouwen) terwijl de vredesconferentie van Versailles gaande was. Hij zag hoe Wilson moest buigen voor de wraakzuchtige clausules van zijn bondgenoten, die zij als prijs voor hun toetreding tot de Volkenbond eisten. Samen met Wilson was FDR op de USS George Washington naar de VS teruggekeerd. Tijdens een lunch in Wilsons kajuit hoorde hij de president plechtig verklaren: ‘De VS móéten meedoen, anders

breekt het hart van de wereld.’⁶ Zelf was Roosevelt geheel overtuigd van het belang van de bond, maar hij wist dat Wilson, thuis in de vs, de Senaat zou informeren over wat een lidmaatschap inhield. Hij zou worden opgewacht door belangrijke republikeinse senatoren (die door Wilson buiten het vredesproces waren gehouden en zelfs volstrekt waren genegeerd).

Wilson werd in de Senaat aangevallen en legde zijn zaak voor aan het volk. Terwijl de president een hopeloze strijd voerde, zag FDR hoe Wilsons gezondheid instortte.⁷

Maar de droom van een wereldregering liet Roosevelt niet meer los. Samen met het State Department (het Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken) begon hij al in 1939 ruwe plannen voor een wereldorgaan op te stellen, toen Hitler zijn aanval op Europa inzette. FDR zou er alles aan doen om zijn droom waar te maken. Als ooggetuige van Wilsons mislukking had hij geleerd dat het koesteren van nobele doelstellingen niet voldoende was, evenmin als ze bekendmaken aan een ontvankelijk wereldpubliek. Per slot van rekening had het volk met groot enthousiasme op Wilsons ‘Veertien Punten’ gereageerd. De steun van bondgenoten en de Amerikaanse Senaat was onontbeerlijk, en die steun moest er komen voordat de oorlog voorbij was.

In het Witte Huis, boven de schoorsteenmantel van de kabinetszaal waar FDR samen met zijn speechschrijvers aan redevoeringen werkte, had Roosevelt een portret van Wilson hangen. Volgens Robert E. Sherwood – speechschrijver, vriend en biograaf van FDR – keek de president tijdens het bijschaven van zijn redes vaak naar het portret op. ‘De tragedie van Wilson speelde hem altijd door het hoofd. Roosevelt zou Wilsons fouten nooit vergeten.’⁸

Roosevelt identificeerde eerst de facties die hij moest overhalen en bouwde vervolgens binnen elke groep een consensus op, door te wijzen op de praktische voordelen die de steun voor zijn plan met zich mee zou brengen. Nog vóór de facties aan politieke spelletjes konden denken, had Roosevelt alle touwtjes al in handen.

Roosevelt had het advies van Harvard-president A. Lawrence Lowell, de man bij wie hij zijn kandidaats Staatshuishoudkunde had gedaan, goed ter harte genomen. Dat advies kreeg hij tijdens het jaarlijkse diner van de Harvard Club of New York, waar Roosevelt in

januari 1933 eregast was toen hij als president elect bezig was zijn regering samen te stellen. Lowell, de hoofdspreker, richtte zich direct tot Roosevelt en zei dat het belangrijkste principe voor de hoogste baas van het land inhiel dat deze in zijn omgang met het Congres, het kabinet en het publiek in het algemeen altijd het initiatief moest nemen en behouden. Als Roosevelt dit principe zou toepassen, zo benadrukte Lowell, zou hij slagen. Volgens Louis Wehle, een jaargenoot die met FDR in de redactie van de studentenkrant *The Harvard Crimson* had gezeten, volgde Roosevelt de woorden van Lowell 'met gefascineerde aandacht, en (...) tegen het einde was hij in gedachten verzonken.'⁹

Twee dagen voordat hij naar Teheran vertrok, had Roosevelt in de East Room van het Witte Huis, in het bijzijn van afgevaardigden van 44 landen en gezeten aan een lange tafel, de plechtige oprichting van de VN-organisatie voor naoorlogse wederopbouw (de United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA) voorgezeten. Met de vorming van dit allereerste VN-orgaan had hij gewacht tot Wapenstilstandsday (11 november), wanneer de plechtigheid de meeste aandacht zou krijgen. De UNRRA, gefinancierd door de afdracht van 1 procent van het nationale inkomen van elke lidstaat, moest voorzien in kleding, voedsel en onderdak voor de inwoners van de tijdens de oorlog in de as gelegde bevolkingscentra van de wereld. Volgens een artikel in *The New York Times* van die dag was UNRRA-directeur Herbert Lehman, gouverneur van de staat New York, gekozen door slechts vier lidstaten: de VS, de Sovjet-Unie, Groot-Brittannië en China. Het idee achter de UNRRA – een internationaal bestuurd orgaan met medewerkers uit de hele wereld – kwam van de Russen,¹⁰ als een manier om landen die tijdens de oorlog waren verwoest weer op de been te krijgen. Nadat Stalin van Roosevelt had begrepen dat de vier landen de naoorlogse wereldorde zouden gaan bepalen, had hij het idee ondersteund dat 'de vier' ook het uitvoerend comité van de UNRRA zouden vormen.

De verwijzing naar de vier landen was voor Roosevelt van groot belang. Hij wilde de wereld vertrouwd maken met het concept, want hij voorzag dat 'de vier politiemensen' de kern zouden vormen van de Verenigde Naties, de organisatie die op 1 januari 1942 onder zijn auspiciën werd opgericht. Op die eerste dag van het nieuwe jaar, am-

per drie weken na Pearl Harbor, nodigde Roosevelt in zijn studeerkamer in het Witte Huis Winston Churchill, die Groot-Brittannië vertegenwoordigde en in het Witte Huis logeerde, Sovjetambassadeur Maxim Litvinov en de Chinese minister van Buitenlandse Zaken T.V. Soong uit om de zogenaamde ‘Verklaring door [de] Verenigde Naties’ te ondertekenen. Hijzelf tekende namens de v.s. Dit vroegste VN-document was een eerste stap in Roosevelt’s grootse plan. Het verplichtte elk land tot ‘de verdediging van het leven, de vrijheid, de onafhankelijkheid en de religieuze vrijheid’ en verklaarde ‘dat [de lidstaten] thans verbonden zijn in de strijd tegen brute en barbaarse krachten die de onderwerping van de wereld nastreven’ en dat ‘elke regering plechtig belooft (...) geen afzonderlijke wapenstilstand met de vijand te sluiten’. De overige 22 verdragslanden ondertekenden het document de volgende dag, in alfabetische volgorde.

Roosevelt was op de naam voor de organisatie gekomen tijdens een avond met Churchill, toen deze in het Witte Huis logeerde. Samen hadden ze verschillende namen bedacht en weer verworpen. Toen ze de kwestie weer eens tot in de late uurtjes hadden besproken, hielden ze het voor gezien met een verwijzing naar de landen die zich hadden verenigd tegen agressie. Met het woord ‘verenigd’ in het achterhoofd was Roosevelt in slaap gevallen. De volgende ochtend werd hij wakker met de oplossing: de Verenigde Naties.

Omdat hij niet kon wachten de naam op zijn illustere gast uit te testen, liet hij zich nog vóór het ontbijt in zijn rolstoel naar Churchills deur rijden. Churchills verblijf bevond zich net als dat van FDR op de eerste etage, iets verderop aan de hoofdgang van de Rozensuite. FDR klopte aan en Churchill riep dat hij binnen kon komen maar dat hij wel in bad zat. Even later stapte de premier vanuit de badkamer plotseling de met taferelen uit het victoriaanse Engeland gedecoreerde zitkamer binnen, ‘zonder een draad om z’n lijf’.¹¹ Roosevelt meende dat Churchill eruitzag als ‘een roze cherubijn’.

Later vertelde hij dat hij had gezegd: ‘Winston, ik heb het: de Verenigde Naties!’¹²

‘Goed zo!’ zei Churchill.

In Caïro was Roosevelt van plan generalissimus Tsjang Kai-Sjek te ontmoeten, de leider van Nationalistisch China, voor overleg over

China's bijdrage aan de oorlog tegen Japan. De situatie in China was zó slecht dat FDR vreesde dat de Chinezen zich uit de strijd zouden terugtrekken. 'De troepen van Tsjang vechten helemaal niet – in weerwil van de berichten in de krant,'¹³ vertrouwde hij zijn zoon Elliott toe. Hij wilde de Chinese leider een hart onder de riem steken en hem tot meer daadkracht aanzetten. Minstens zo belangrijk was de publiciteit die hun ontmoeting zou opleveren, want China zou zich als vierde grootmacht van de VN – de vierde 'politieman' – kunnen presenteren. Roosevelts instinct en toekomstgerichtheid vertelden hem dat de VN voor de helft door Aziatische landen moesten worden bepaald, om de wereld goed te vertegenwoordigen. Hij wist dat noch Churchill noch Stalin het daarin met hem eens waren. Zij accepteerden China alleen op zijn aandringen.

Desondanks was de president waarschijnlijk niet naar Caïro gegaan als hij had geweten dat Stalin niet zou komen. Tsjang Kai-Sjek had evengoed naar Washington ontboden kunnen worden, waar mevrouw Tsjang het afgelopen voorjaar nog in het Witte Huis te gast was geweest. En Churchill had hem vele malen in de VS bezocht. Roosevelt besloot Churchill en Tsjang toch in Caïro te ontmoeten nadat zijn minister van Buitenlandse Zaken Cordell Hull enkele weken eerder vanuit Moskou per telegram had bericht dat hij met Stalin had gesproken. De maarschalk had hem gezegd welwillend tegenover een ontmoeting in het Midden-Oosten te staan en had hem, veel belangrijker nog, opgedragen aan Roosevelt te melden dat 'de Sovjet-Unie zich, direct na beëindiging van de oorlog in Europa, tegen Japan zal keren'.¹⁴ Caïro was een goede plek voor een oponthoud op weg naar Teheran.

Alle topontmoetingen tijdens de oorlog kregen codenamen. De code voor Teheran was 'Eureka', een keuze die in het geval van Roosevelt toepasselijk was, want Archimedes had zijn triomfante lijke uitroep 'Eureka!' gedaan nadat hij in zijn badkuip de wet van de opwaartse kracht had ontdekt. En deze topontmoeting was een triomf voor Roosevelt: hij was ruim een jaar met het organiseren ervan bezig geweest en hij had uitgebreid met Stalin gecorrespondeerd en hem het ene bericht na het andere gestuurd – tot dan toe meer dan honderd, vooral over de Amerikaans-Britse oorlogsplannen, de vooruitgang in het zenden van kanonnen, voedsel, vliegtuigen,

tanks, benzine en ruwe grondstoffen voor Sovjetfabrieken, en recentelijk over de voorwaarden voor een Italiaanse overgave. Daarbij waren telkens mogelijke ontmoetingsplekken geopperd. Stalin had zo'n top steeds afgewezen, altijd op grond van het feit dat hij als opperbevelhebber van het Rode Leger, voorzitter van het Staatscomité voor Defensie en hoofd van de Stavka voortdurend in contact met de legertop moest staan en beslissingen moest nemen, van dag tot dag en soms van minuut tot minuut. Hij kon het land niet verlaten.

Dat was geheel juist, vooral in het begin van de oorlog, toen Rusland in levensgevaar verkeerde. Stalin overlegde dagelijks met zijn stafchef, maarschalk Alexandr Vasilevski, en met generaal en onderbevelhebber Georgi Zjoekov, de dappere en bekwame militair die Moskou en Leningrad had verdedigd. Aanvankelijk was Stalin niet bijzonder onderlegd in militaire zaken, maar hij had geleerd om naar zijn generaals te luisteren, veel informatie op te slaan en aanvalsplannen te bestuderen. Als 'uitmuntend organisator'¹⁵ 'begon [hij] zijn bekwaamheid als hoogste militaire leider te tonen bij het beleg van Stalingrad (...), maakte zich de technische organisatie van frontoperaties eigen en leidde deze met vaardigheid en met inzicht in complexe strategische kwesties', zou Zjoekov over Stalin schrijven.

Nu het jaar 1943 ten einde liep, was de situatie voor de Sovjet-Unie duidelijk minder hopeloos. Leningrad werd nog belegerd, maar het Rode Leger had twee derde van het door de Duitsers bezette territorium heroverd en in februari een zege geboekt bij Stalingrad, waar het de resten van het Duitse aanvalsleger – 92.000 in lompen gehulde en ondervoede Duitse soldaten – had ingesloten en overwonnen. En in juli was de stad Koersk ten zuidwesten van Moskou heroverd, in een epische veldslag die met twee miljoen manschappen, zesduizend tanks en vierduizend vliegtuigen was uitgevochten. Na Koersk was het offensief van het Duitse leger tot stilstand gekomen, en tegen het einde van 1943¹⁶ beschouwden de Russen het bijna voorbijgegaan jaar als *perelom* – het keerpunt.

Het meest tastbare bewijs voor deze ommekeer was het feit dat Stalin in september eindelijk bereid was de oorlog aan zijn generaals over te laten en op reis te gaan om Roosevelt persoonlijk te ontmoeten. Toch accepteerde hij Roosevelt's voorstel pas één dag voordat

FDR uit Washington vertrok. In het afgelopen jaar hadden de beide leiders verschillende ontmoetingsplekken besproken. Roosevelt had een hele reeks datums voor een mogelijke ontmoeting geopperd, en locaties als IJsland, het zuiden van Algerije, Khartoem, de Beringstraat, Fairbanks in Alaska, Caïro en Basra. (Bij het idee voor de Beringstraat verried de president een imperialistisch trekje toen hij schreef: 'Ik stel voor dat we elkaar hetzij aan uw of aan mijn kant van de Beringstraat ontmoeten.'¹⁷)

Stalin had al deze voorstellen verworpen. In een van de zeldzame kladjes in zijn eigen handschrift, op 8 augustus door FDR ontvangen, was hij eerst weinig tegemoetkomend, met voorstellen voor Archangelsk, een havenstad aan de Witte Zee in het uiterste noorden van Rusland, en Astrachan in Zuid-Rusland. Vervolgens schreef hij: 'Mocht dit voorstel u persoonlijk niet passen, dan kunt u in dat geval uw meest verantwoordelijke vertrouwenspersoon naar een van de bovengenoemde plaatsen zenden (...). Zoals ik al aan dhr. Davies heb verteld, heb ik geen enkel bezwaar tegen de aanwezigheid bij deze ontmoeting van dhr. Churchill.'¹⁸ In september schreef Stalin eindelijk dat hij voor een ontmoeting *zou kunnen* vertrekken, maar dat 'de exacte datum van deze ontmoeting later dient te worden vastgesteld, gezien de situatie aan het Sovjet-Duitse front',¹⁹ waarna hij Teheran voorstelde. Roosevelt had geantwoord dat Teheran voor hem erg lastig was, met het oog op constitutionele verplichtingen: 'Ik kan de kans op vertragingen op de vluchten van en naar de bergkom waarin Teheran is gelegen, niet riskeren. Derhalve moet ik u tot mijn grote spijt melden dat ik niet naar Teheran kan gaan en dat mijn gehele kabinet en de wetgevende leiders het in dezen volstrekt met mij eens zijn.'²⁰ Roosevelt stelde nu de plaatsen Bagdad of Basra, in Irak, en Ankara in Turkije voor en sloot af met de woorden: 'Stel me in deze crisis niet teleur.'

Stalin deed twee weken over zijn antwoord, waarin hij Roosevelt meldde dat Teheran de enige optie was: 'Voor mijzelf als Opperbevelhebber is de mogelijkheid om verder te reizen dan Teheran uitgesloten.'

Met tegenzin besloot Roosevelt de vlucht over de bergen naar Teheran te aanvaarden. Drie dagen later, op 8 november, schreef hij Stalin dat hij hem daar zou ontmoeten.

De zo publiciteitsgevoelige Roosevelt wist hoe belangrijk deze top in de ogen van het grote publiek was en gebruikte dat om aan Stalins ego te appelleren: 'De hele wereld kijkt uit naar deze ontmoeting van ons drieën.'²¹

Met zijn gebruikelijke, bruisende optimisme stortte FDR zich op de voorbereidingen voor de reis. Mocht hij twijfels hebben over de vraag of Stalin wel zou komen opdagen, dan liet hij daar niets van merken. Stalin had een land uitgekozen dat ver van de VS lag, maar dat wel door Amerikanen werd bestuurd en niet de willekeurige keuze was die het leek. De hulp die in het kader van de Leen- en Pachtwet via Iran werd verscheept, was zó gigantisch dat een Amerikaanse generaal tot hoofd van het Iraanse leger was benoemd; een hoge Amerikaanse politieman was adviseur van de Iraanse gendarmerie en ook de voornaamste financiële adviseur van de Iraanse regering was een Amerikaan. Daarnaast was het Amerikaanse Persian Gulf Service Command, bestaande uit zo'n dertigduizend manschappen, in twee bases in de buitenwijken van Teheran gelegd.

FDR was dol op reizen – per auto, per trein, maar vooral per schip. Dus los van alle problematiek zou om het even welke oceanreis, op het nieuwste oorlogsschip van dat moment, hem goed hebben gedaan.

Harry Hopkins was de enige niet-militaire adviseur op het schip. FDR had weinig op met de carrière-diplomaten van het State Department, onder wie veel conservatieve republikeinen. De sterk tegen de Sovjet-Unie gerichte afdeling Oost-Europa van het State Department was opgeheven, maar het overgrote deel van de diplomatieke beroepskrachten was tegen Roosevelt's erkenning van de Sovjet-Unie in 1933 geweest. Hoewel het ministerie grondig was hervormd, was het nog altijd doordrongen van een afkeer tegen FDR en zijn beleid. De sfeer was er niet beter op geworden toen Harry Hopkins naar Europa reisde met het uitdrukkelijke doel de diplomatieke dienst te controleren en ontdekte dat in veel ambassades en consulaten nog de foto van Hoover en niet van FDR hing. (De mening van George Kennan, destijds een jonge diplomaat en later de architect van de *containment*-politiek, over FDR's erkenning van de Sovjet-Unie in 1933, was typerend: 'We hadden helemaal geen betrekkingen met hen moeten hebben.'²² (...) Nooit heb ik

– noch destijds noch op enig ander tijdstip – de Sovjet-Unie als een feitelijk of potentieel geschikte bondgenoot of partner voor dit land beschouwd.) ‘Je moet zelf geprobeerd hebben om het denken, het beleid en het handelen van deze carrièrediplomaten te veranderen om te beseffen hoe ernstig het probleem was,’²³ zei FDR tegen de gouverneur van de Federal Reserve, Marriner Eccles. Ook andere intelligente mensen vonden de ambtenaren van de diplomatieke dienst ongelooflijk bekrompen. ‘Communiceren met het State Department is als de liefde bedrijven met een deken ertussen,’²⁴ grapte de Britse econoom John Maynard Keynes.

De sfeer werd er evenmin beter op²⁵ toen minister van Financiën Henry Morgenthau mensen van het State Department beschuldigde van bewuste en ‘grove verdragingsacties’²⁶ om Hitlers moord op de Joden stilzwijgend toe te staan.

Bij dit alles kwam nog FDR’s geloof in persoonlijke diplomatie en het grote vertrouwen dat hij in zijn eigen overtuigingskracht stelde. Hij vond zichzelf de beste Amerikaanse diplomaat. Hij wist wat hij wilde: een sterke band met de Sovjet-Unie smeden. Hij wilde verkennende gesprekken met Stalin over de haalbaarheid van een wereldregering en, zolang ze nog militaire bondgenoten waren, een consensus bouwen en streven naar ‘het bereiken van een hoge mate van algemene overeenstemming over doelstellingen’.²⁷ Hij was ervan overtuigd dat dit de eerste stap zou zijn in de vorming van een wereldregering, dat zo’n regering een einde zou maken aan wereldoorlogen en dat alleen een wereldleider – hijzelf – de onderhandelingen daarover zou kunnen voeren.

Dat er aan boord geen mensen van het State Department waren, onderstreepte de unieke positie van Hopkins binnen de groep vertrouwelingen rond FDR. De 53-jarige Hopkins had talloze kwaliteiten: hij was charmant, intelligent, intuïtief, bekwaam en een onuitputtelijke bron van nieuws en roddel. Sommigen noemden hem ‘assistent-president’. Zijn positie berustte evenzeer op zijn vermogen om Roosevelt’s stemming en behoeften te peilen als op zijn onbetwiste competenties. Als de president somber was gestemd, zorgde Hopkins voor mensen om hem heen; als de president afleiding nodig had, voelde hij dat aan; als de president behoefte had aan gezelschap – en dat was vaak het geval – was Hopkins er. Als zich

een belangrijk probleem voordeed, was Hopkins degene die door Roosevelt werd gevraagd een oplossing te zoeken.

De in Iowa geboren Hopkins was afgestudeerd aan het Grinnell College en daarna sociaal werker geworden. Hij was een uitmuntend bestuurder. Toen Roosevelt als gouverneur van New York in 1929 als eerste een banenplan voor de hele staat invoerde om de miljoenen werklozen als gevolg van de Depressie te helpen, vroeg hij Hopkins om het programma te leiden. Dat deed hij zó efficiënt dat FDR hem naar Washington haalde om de hulpprogramma's van zijn New Deal-politiek te besturen. Bij het uitbreken van de oorlog werd Hopkins hoofd van de Munitions Assignment Board, die alle munitie voor de geallieerden en het Amerikaanse leger verdeelde. Ook leidde hij het omvangrijke hulpprogramma voor de Sovjet-Unie.

Hopkins kleepte zich vreselijk: 'betreurenswaardig slordig';²⁸ zijn kleding zag eruit alsof hij de gewoonte had met z'n kleren aan te slapen, en zijn hoed alsof hij er telkens weer op ging zitten', observeerde generaal Sir Hastings Ismay, stafchef van Winston Churchill. *The New Yorker* omschreef zijn voorkomen als 'de bewegende versie van een vezelrijk granenontbijt'.²⁹ Hij werd geplaagd door een ernstige spijsverteringskwaal, waardoor hij altijd mager bleef. Zijn gezondheid was slecht. In 1937 werd hij geopereerd, en hoewel de operatie hielp, bleef hij last houden van maagproblemen waarvoor hij geregeld werd opgenomen.

Op 10 mei 1940, de dag dat het Duitse leger Nederland en België binnenviel en Churchill premier werd, nodigde Roosevelt Hopkins voor een diner in het Witte Huis uit. Het was laat geworden en Hopkins had hem zo goed geholpen bij het beoordelen van de situatie en het uitwerken van een respons, dat Roosevelt hem vroeg om te blijven logeren. Hopkins leende een pyjama, koos een van de vele slaapkamers uit en keerde niet meer naar huis terug. Hij kreeg de Lincoln Suite, waar Abraham Lincoln zijn Emancipatieproclamatie had ondertekend. De suite op de eerste verdieping, de 'familie-etage', bevond zich twee deuren verder dan die van Roosevelt en bestond uit een grote, statige slaapkamer met een open haard en uitzicht op de South Lawn en het Washington Monument, een kleinere zitkamer en een grote badkamer. Zijn bureau was een kaartta-

fel. In juli 1942, toen Hopkins in het huwelijk trad met Louise Macy, ex-hoofdredactrice van de Parijse editie van *Harper's Bazaar*, vond de plechtigheid plaats in Roosevelts studeerkamer, voor een open haard die voor de gelegenheid werd geflankeerd door wat groene planten. Louise Hopkins betrok de Lincoln Suite. Eleanor Roosevelt was aanvankelijk niet geporteerd van een nieuwe huisgenoot, maar Roosevelt had voet bij stuk gehouden en haar gezegd dat 'het absoluut noodzakelijk is om Harry in huis te hebben'.³⁰ Niemand zou een dusdanig hechte band met Roosevelt hebben als Hopkins. Toch bewaarde Roosevelt enige afstand tot hem. Hopkins noemde hem 'Mr. President', niet 'Franklin' (zoals Eleanor en premier Churchill deden) of 'Frank' (zoals opperrechter Felix Frankfurter deed).

Andrej Gromyko, Sovjetambassadeur in Washington tijdens de oorlogsjaren, herinnerde zich dat Roosevelt 'me placht te adviseren'³¹ (...) een of andere netelige kwestie met Hopkins te bespreken: hij zal niet op alle vragen een antwoord hebben, maar hij zal z'n best doen en mij naderhand een helder verslag geven.' Veel mensen noemden Hopkins 'de ogen en oren' van Roosevelt; volgens Gromyko fungeerde hij bovendien als Roosevelts 'voeten'.

Op de Iowa nam Hopkins de plek van Cordell Hull in. De zeer gewaardeerde, boomlange Hull, een gedistingeerd en indrukwekkend man met witte haren uit Tennessee, was de allesbepalende link tussen Roosevelt en de democratische senatoren uit het conservatieve Zuiden wier stemmen de New Deal-politiek mogelijk maakten. Hull bekleedde een unieke positie in het kabinet vanwege zijn macht in het Congres, wat hem volgens de president tot 'het enige lid [maakt] dat mij een politieke kracht biedt die ikzelf niet bezit'.³²

'Vergeet niet hoe Wilson de Volkenbond verloor,'³³ zei hij eens tegen minister van Arbeid Frances Perkins, het eerste vrouwelijke kabinetslid van de vs, 'hoe hij de kans voor de vs voorbij liet gaan om deel te nemen aan de belangrijkste internationale onderneming ooit. Dat gebeurde doordat hij het Congres niet meekreeg.' Na een lange carrière als afgevaardigde was Hull in 1930 in de Senaat verkozen, een zetel die hij opgaf toen Roosevelt hem vroeg als minister van Buitenlandse Zaken. De president rekende erop dat Hull zijn zuidelijke collega's in de Senaat onder controle hield. Roosevelt zou

nooit vergeten dat de Senaat tegen het lidmaatschap van de Volkenbond had gestemd. Hull moest ervoor zorgen dat de Senaat niet tegen de Verenigde Naties zou stemmen.

Roosevelt fêteerde Hull publiekelijk, maar negeerde hem als persoon. Dat irriteerde Hull zeer, maar hij bleef loyaal. Niet alleen nam FDR zijn eigen beslissingen op het gebied van de buitenlandpolitiek, soms wist Hull niet eens wat FDR's volgende stap zou zijn. De gewaardeerde oudere diplomaat Loy Henderson zei dat FDR 'de regels al doende opstelde'.³⁴ Het was derhalve vaak onmogelijk voor dhr. Hull om beslissingen te nemen.' Sommigen meenden dat Roosevelts houding tegenover Hull op een persoonlijke afkeer duidde, want Hull was inderdaad een beetje pompeus en had iets van een zelfingenomen rechter (zijn vrouw noemde hem 'Judge'). Het idee was dat Roosevelt, een snelle en intuïtieve denker die zich gauw verveelde, Hull buitenspel zette vanwege diens trage, bedachtzame maniertjes, en dat zal zeker een rol hebben gespeeld. Hull sliste ook een beetje, wat volgens ingewijden FDR zeer irriteerde. Toen de VS aan de oorlog deel begonnen te nemen, had Roosevelt een 'Chinese Muur' tussen buitenlandse en militaire zaken opgericht en Hull niet langer bij militaire aangelegenheden betrokken. Hoe beledigend deze uitsluiting ook was, Hull leerde ermee leven – en méér dan dat. 'Wat er op de conferenties van Casablanca, Caïro en Teheran voorviel, vernam ik uit andere bronnen dan de President,'³⁵ zou hij toegeven.

De reikwijdte van Roosevelts rol werd door de oorlog breder. Na Pearl Harbor plaatste hij zichzelf aan het hoofd van zowel de militaire als de civiele planning, waarbij hij zich snel instelde op zijn nieuwe titel van opperbevelhebber. Hij was dol op die titel – hij was 'in zijn element',³⁶ zoals zijn oude vriend Louis Wehle het verwoordde. Hull moest het stilzwijgend aanschouwen. 'Probeer me alsjeblieft aan te spreken als Opperbevelhebber, niet als President,'³⁷ kreeg Hull van Roosevelt te horen toen hij van plan was tijdens een kabinetsdiner een toast op FDR uit te brengen omdat de VS één jaar in oorlog waren.

Hull nam wel deel aan de conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken in Moskou, in oktober 1943 – het hoogtepunt van zijn carrière. Op de conferentie legde hij de basis voor de top van Tehe-

ran waarnaar Roosevelt nu op weg was. In Moskou waren de ministers het eens geworden over de noodzaak van de oprichting van een universeel orgaan ter bevordering van de vrede en veiligheid in de wereld.

Tijdens zijn enige ontmoeting met Stalin op de Conferentie van Moskou had Hull uitstekend werk verricht. In wat een zeer veelbelovende ontwikkeling kon worden genoemd, had Hull de Sovjetdelegatie weten te overtuigen van iets wat Stalin niet eens op de agenda had willen hebben: de deelname van China. Enkele weken vóór de conferentie had Stalin nog aan Roosevelt geschreven: 'Als ik u juist heb begrepen,³⁸ zullen op de Conferentie van Moskou kwesties aan de orde komen die uitsluitend betrekking hebben op onze drie landen, en dus kan het als overeengekomen worden beschouwd dat de kwestie betreffende de verklaring van de vier mogendheden niet in de agenda van de conferentie wordt opgenomen.' Roosevelt negeerde deze uitspraak eenvoudigweg. In plaats daarvan schreef hij Stalin over Italiaanse aangelegenheden, problemen met de Fransen en de reeks plekken waar hun ontmoeting zou kunnen plaatsvinden.

Hull vocht hard voor Roosevelt. Hij slaagde er niet alleen in om de Chinese kwestie op de vergadertafel te krijgen, maar zorgde er ook voor dat de Chinese ambassadeur in Moskou, Foo Ping-Sheung, samen met Molotov, de Britse minister van Buitenlandse Zaken Anthony Eden en hemzelf de gezamenlijke Verklaring van de Vier Mogendheden zou ondertekenen. Molotov had op bevel van Stalin geprobeerd deze ontwikkeling te dwarsbomen. Hij ging tandenkarsend akkoord met de clausule dat China later kon tekenen, maar hij bleef hameren op een verklaring door de drie grootmachten. Hull stond onverwacht op zijn strepen en gaf Molotov te verstaan dat als de Sovjets niet akkoord gingen met de betrokkenheid van China bij het oorspronkelijke verdrag, hij als minister zijn biezen zou pakken en naar Washington zou terugkeren. Molotov stuurde daarop een berichtje naar Stalin, waarna de vergadering werd hervat. Om het strijdpunt zonder stemming op tafel te houden, nam Hull het woord en hanteerde in feite de filibustermethode totdat het antwoord van Stalin werd ontvangen. Molotov opende het briefje, liet een brede glimlach los en zei: 'De Sovjetregering verwelkomt de deelname van China aan de Verklaring der Vier Mogendheden.'³⁹ De Britse tolk,

A.H. Birse, zei dat het leek alsof Stalin gedurende het verloop van de conferentie voortdurend achter de schermen rondwaarde.

De verklaring voorzag in een eendrachtig optreden tegen de vijand, unanimitieit over de voorwaarden voor overgave en de oprichting van een internationale vredesorganisatie ‘berustend op de principes van de soevereine gelijkwaardigheid van alle vredelievende staten’. Het was voor het eerst dat Stalin zich naar de wensen van Roosevelt had gevoegd.

Kort daarna volgde nóg een overwinning. De Senaat keurde de Connally-resolutie goed en stemde daarmee voor naoorlogse internationale samenwerking en de oprichting van een algemene internationale organisatie. De wet was het groene licht van de Senaat voor de Verenigde Naties – en een enorme opluchting voor FDR. De president was zó in zijn nopjes met de goedkeuring van de resolutie en met de Conferentie van Moskou dat hij naar de National Airport van Washington reed om Hull persoonlijk te begroeten toen het congreslid uit het vrachtvliegtuig van de luchtmacht stapte dat hem naar huis had gebracht. Dit was een grote en onverwachte eer. ‘We geven je de sleutels van de stad,’ zei de president tegen Hull, volgens een reporter van *The New York Times*.

Op de reis naar Teheran nam Harry Hopkins de plaats van Hull in. Roosevelt wist dat hij op Hulls loyaliteit kon rekenen. Het was hem bovendien bekend dat Hull zo kort na de Conferentie van Moskou niet opnieuw een slopende reis aankon.

Ook globetrotter Eleanor Roosevelt wilde naar Teheran. Ze had de president gesmeekt om haar mee te nemen. Maar hij wilde absoluut géén vrouwen in zijn gevolg hebben. Dochter Anna Boettiger, die het geruzie bijwoonde, vertelde haar man John erover: ‘De OM [oude man] ging tekeer tegen haar en beledigde haar.’⁴⁰ Ook Anna vroeg of ze mee mocht. Voor Anna had FDR het antwoord al klaar: vrouwen mochten niet aan boord komen. Anna was woedend, vooral omdat twee van haar broers, landmachtkolonel Elliott en luitenant-ter-zee Franklin, wél waren uitgenodigd. (‘De OM is waardeeloos in zijn houding tegenover de vrouwelijke leden van zijn gezin,’ schreef Anna aan haar man, die zich eveneens bij het presidentiële gevolg in Caïro zou aansluiten.)

Dus bracht Roosevelt – op weg naar zijn overleg met Stalin over

de oorlogsstrategie van de drie naties en de naoorlogse wereldorde – zijn generaals, admiraals, persoonlijke koks en bedienden mee, alsmede zijn bekwame vriend Harry.

Behalve Hopkins was er nog één andere niet-militaire buitenlandadviseur aanwezig: Averell Harriman, met wie Roosevelt een goede relatie had, zou er in Teheran ook bij zijn. Roosevelt had Harriman naar Londen gestuurd om samen met Churchill het oorspronkelijke Leen- en Pachtprogramma op te zetten, en in oktober 1941 naar Moskou om met Stalin en Molotov de hulp aan de Sovjet-Unie te bespreken. Harriman, die een maand eerder – net op tijd voor de Conferentie van Moskou – tot ambassadeur in die stad was benoemd, stond in Caïro te wachten. De energieke, voortdurend rondreizende, aristocratische en zelfs onder diplomaten als knap beschouwde Harriman – zoals *The New Yorker* hem omschreef⁴¹ – was een slanke en lange man met donker haar, diepliggende bruine ogen en scherpe gelaatstreken. Hij sprak alleen Engels. ‘Mijn Frans is uitmuntend,’ had Harriman eens gezegd, ‘afgezien van de werkwoorden’, wat uit zijn mond het dichtst in de buurt kwam van een grapje. Hij was puissant rijk (als deelgenoot in Brown Brothers Harriman) en bestuursvoorzitter van de Union Pacific Railroad. Als jongeman was hij een polospeler met de op twee na hoogste handicap geweest, en vierde speler van de vs.

Net als de president had hij op de kostschool Groton gezeten, maar daarna had hij voor Yale gekozen, waar hij was opgenomen in de legendarische sociëteit Skull and Bones. Ook zijn familie had een landhuis aan de westelijke oever van de rivier de Hudson, Arden House, niet ver van Roosevelts landgoed Springwood. Hij was een democraat, wat ongebruikelijk was voor iemand uit zijn klasse met een zakelijke carrière. Om de noden van de werkende klasse te verlichten, had Roosevelt belastingen verhoogd en sociale voorzieningen en minimumlonen ingevoerd. Daarna had hij de Securities and Exchange Commission (SEC) opgericht om de beurs te reguleren. Dit alles maakte Roosevelt bij de overgrote meerderheid van welgestelde en conservatieve Amerikanen tot een gehaat man, die ‘zijn afkomst had verraden’. Toen onder Harrimans Wall Street-vriendjes het gerucht ging dat hij voor Roosevelt zou gaan werken, waren ze geschokt. ‘De anti-Roosevelt-stemming zat diep. Als ik door Wall

Street liep, zag ik mensen die ik m'n hele leven had gekend de straat oversteken, zodat ze me niet de hand hoefden te schudden,' herinnerde Harriman zich.

Harriman, die net als Roosevelt een afkeer van protocollen had en geen geduld bezat voor details, zag er geen been in om de bureaucratie van het State Department en zijn feitelijke baas, Hull, te omzeilen; hij vond het volstrekt normaal dat hij voor de president werkte en direct aan hem rapporteerde. Hij was een jaar jonger dan Hopkins en ze waren zeer goede vrienden. Hopkins had zijn vrouw Louise ten huwelijk gevraagd in Harrimans suite in het Mayflower Hotel in Washington, toen ze de deur uit gingen om met Harriman en diens vrouw Marie te gaan eten. Telkens wanneer er tijd was, speelden de beide mannen croquet op Harrimans landgoed Sands Point in Long Island. Harriman blonk uit in het balspel.

De veiligheidsvoorzieningen voor de reis van de president waren extreem. Negen torpedootjagers en één vliegdekschip wisselden elkaar af in de bescherming van de Iowa, die zelf met 157 stuks geschut, twee katapulten en drie verkenningsvliegtuigen was uitgerust. Te allen tijde fungeerden zes torpedootjagers als veiligheidskordon tegen U-boten. Andere schepen, waaronder het vliegdekschip Santee, maakten deel uit van een taskforce die 40 kilometer vóór de Iowa uit voer. Jachtvliegtuigen hielden het luchtruim boven het schip in de gaten, terwijl de Iowa zich met een gemiddelde snelheid van 23 knopen voortbewoog, onder paraatheidsniveau 3 (DEFCON 3), wat betekende dat permanent een derde van de bemanning op gevechtswacht stond. Eenmaal op zee kon de Iowa berichten ontvangen, maar niet verzenden. Berichten naar Washington werden vanaf de Iowa doorgegeven aan de torpedootjagers, die eerst wegvoeren voordat ze hun radioverbinding met de buitenwereld activeerden. Het aantal berichten werd tot een minimum beperkt, omdat Roosevelts veiligheid afhing van de geheimhouding omtrent zijn verblijfplaats. Een van de berichten die werd ontvangen, ging over Churchills wens om de plek voor de conferentie te verplaatsen van Caïro naar Malta. Omdat er geen reden voor de verandering leek te zijn, beschouwden FDR's veiligheidsmensen het als 'de zoveelste gril van de premier'. Dat vond Roosevelt ook. Toen hij van het bericht hoorde, gaf hij meteen antwoord: 'Geen verandering in

mijn plannen voor Caïro. Herhaal: geen verandering in mijn plannen voor Caïro.'

Het enige ernstige voorval, dat de president zelfs bijna het leven kostte, deed zich voor op de tweede dag op zee, toen de torpedobootjager William D. Porter aan stuurboord een speciale schietoefening voor de opperbevelhebber ten beste gaf. Om onverklaarbare en onopgehelderde redenen vuurde het schip een torpedo direct op de Iowa af. Volgens Roosevelts aantekeningen over het incident 'was de destroyer in het escorte'⁴² bezig met een torpedo-oefening, waarbij de Iowa als doelwit werd gebruikt. De vuurlading werd niet uit de torpedobuis verwijderd, zoals de reglementen voorschrijven. De torpedo werd afgevuurd, maar gelukkig was het richten slecht. Admiraal King was uiteraard zeer ontdaan en zal, naar ik vrees, vrij stevige disciplinaire maatregelen nemen. Met het secundair geschut probeerden we de torpedo af te leiden. Uiteindelijk zagen we hem ruim 3 kilometer achter het schip exploderen.'

Een oplettende jonge assistent-navigator, John Driscoll, tekende het hele incident op, dat zich in zijn woorden op een 'amethistkleurige zee, bij kalm weer' afspeelde:

Terwijl de President op het promenadedek aan bakboord zat, gekleed in roodbruine polo, grijsflanellen broek, witte vissershoed en zonnebril, en Admiraal King, Marshall, Leahy e.a. op de brugdekken naar een ballonschietdemonstratie keken, signaleerde de William D. Porter 'EMERG'. Ik hoorde de kapitein 'hard stuurboord' richting de brug bulderen, en we begonnen geweldig te zwenken en te trillen. Met amper vijf knopen kwam een dwarszeese 'vis' op ons af. Ik keek naar het promenadedek aan bakboord onder mij, waar de President zat. Terwijl het schip hard naar stuurboord zwenkte, leek de torpedo naar achteren af te buigen en ons in het achterdeel aan bakboord te raken. Mijn blik ging terug naar de President, Hopkins en Prettyman [Arthur Prettyman, de bediende van de president]. Hopkins leunde ver over de reling om de koers van de torpedo achter het schip te volgen. Prettyman had de rolstoel zonder armleuningen naar het achterschip omgedraaid ['Breng me naar de stuurboordreling!'⁴³ had FDR geroepen] en ook hij keek nu naar het achterschip, zich

met zijn rechterhand aan de reling vastgrijpend, met opgeheven hoofd, aandachtig, nieuwsgierig en onbevreesd. Het was een indrukwekkend gezicht en mijn fascinatie werd pas doorbroken toen ik een ontploffing hoorde en een ruk voelde die afkomstig leek van bakboord achter. Toen werd er gevechtswacht op post geblazen en haastte ik me naar mijn positie in de Map Room, me afvragend of we waren geraakt. (...) Op de brug kwam het bericht dat we niet aan bakboord achter waren geraakt, maar dat de torpedo was ontploft in het grote kielzog dat bij onze zwenkkoers was ontstaan, en dat hij vermoedelijk was gedetoneerd door het bakboordgeschut, dat eindelijk vuurde.

Uit bronnen van de marine blijkt dat de torpedo een snelheid van 46 knopen had; de topsnelheid van de Iowa bedroeg 33,5 knopen. Volgens de matrozen op het schip legde de commandant, kapitein John L. McCrea, 'de Iowa praktisch op z'n kant om de torpedo te vermijden'.

Roosevelt overtroefde admiraal King door te bevelen dat geen van de betrokken zeelieden gestraft zou worden. Hij wilde praktisch zijn. De blunder was zó gigantisch dat FDR vreesde dat als het tot de 'skipper' van het slagschip zou zijn doorgedrongen dat zich aan boord niet alleen admiraal King en generaal Marshall, maar ook de rest van de Amerikaanse legertop én de president hadden bevonden, hij 'zichzelf mogelijk liever naar de bodem van de zee zou zenden dan de afgrijpselijke gevolgen aanvaarden'.

Op de meeste dagen was de zee kalm en de temperatuur gemiddeld 21°C, zodat de president aan dek kon verblijven en van zijn geliefde frisse zeelucht kon genieten. 'Alles gaat goed, tot nu toe een zeer comfortabele reis. Weer is goed en warm genoeg om [aan dek] te zitten, met alleen een trui over een vissersoverhemd, en een oude broek,'⁴⁴ schreef hij aan Eleanor. 's Avonds na het diner werden in de hut van de president doorgaans films vertoond.

'Dit zal een tweede Odyssee zijn – veel verder over land en zee dan de geharde Trojaan wiens naam ik op Groton placht aan te nemen toen ik aan prijsvragen meedeed,'⁴⁵ schreef Roosevelt in een dagboek dat hij op deze reis was begonnen.

Overdag kwamen de chefs van staven bijeen voor strategiebespre-

kingen, soms met de president. Tijdens het overleg van 19 november in de hut van de president antwoordde Roosevelt op een vraag van generaal Marshall over het naoorlogse Duitsland: 'Er zal zeker een race om Berlijn ontstaan. (...) De vs zouden Berlijn moeten krijgen.'⁴⁶ Op een kaart van *National Geographic* tekende Roosevelt de Amerikaanse zone die hij zich wenste – het noordwesten van Duitsland – en die moest grenzen aan de Russische zone ten oosten van Berlijn.

De chefs van staven voorzagen problemen met Churchill. Ze wilden er zeker van zijn dat de president Churchills argumenten voor een uitstel van OVERLORD – de codenaam voor de aanval over het Kanaal – niet zou accepteren, vooral niet nu hij op weg was naar Stalin, aan wie hij al meer dan een jaar zo'n 'tweede front' (zoals de Russen het noemden) had beloofd. Roosevelt was eerder gezwicht voor Churchills verdragingsstactiek met betrekking tot de invasie, en iedereen was bang – van Hopkins tot Marshall en Leahy – dat zoiets weer zou gebeuren. Minister van Oorlog Henry L. Stimson, die vijftien jaar ouder was dan FDR en door hem zeer werd gewaardeerd als een ruimdenkende, vaderlandslievende republikein, had Hopkins op de dag vóór zijn vertrek naar Teheran gevraagd om op zijn kantoor in het Pentagon te komen lunchen, met de uitdrukkelijke bedoeling uit te zoeken hoe zij de president voet bij stuk konden laten houden. 'We bespraken eerst de kwestie OVERLORD, die we allebei als het belangrijkste probleem voor de wereld zagen en waarover we ons beiden zorgen maakten, gezien de zeer dubieuze houding van de Britse premier. Het was mijn bedoeling om Harry een hart onder de riem te steken en hem mijn ideeën te geven over de manier waarop hij de president zo veel mogelijk op koers kon houden. (...) Ik twijfel er niet aan dat het Britse volk het aandurft. Alleen de Britse premier deinst terug,' schreef Stimson in zijn dagboek.⁴⁷

Churchills verdragingsstactiek bestond uit een voortdurend aandringen op de verdeling van troepenconcentraties, ten gunste van de verovering van de Dodekanesoseilanden in de Egeïsche Zee en afleidingsmanoeuvres in Italië. Leahy, Marshall en King beseften dat het conflict met hun Britse partners zou draaien om de kwestie van het overkoepelende opperbevel over alle Europese operaties; ze besloten tot een strategie waarbij ze zouden staan op de onmiddellijke

benoeming van één enkele opperbevelhebber – een Amerikaan – die een veto had over alle operaties voordat deze het planningsstadium bereikten. Hun vergaderingen aan boord leidden tot de unanieme slotsom dat ‘dit bevel bij één enkele commandant moet berusten en dat deze het bevel moet voeren over de geallieerde commandanten in het Middellandse Zeegebied en in Noordwest-Europa, en over de strategische luchtmachtkrachten.’⁴⁸

Terwijl de Iowa op zee was, ontving de radiohut het bericht dat de Duitsers hun nieuwe zweeftorpedo's bij de ingang van de Straat van Gibraltar inzetten. De torpedo's gebruikten een kompas om na de lancering hun doelwit te vinden en hielden huis onder de geallieerde schepen die door de smalle zee-engte voeren. De Iowa moest door de Straat varen om zijn bestemming, Oran aan de Middellandse Zeekust van Algerije, te bereiken. De Iowa ontving het bericht om zich gereed te houden voor een omleiding naar Dakar, in Senegal. Een uur nadat het bericht was verstuurd, werd vernomen dat zich een grote groep Duitse U-boten voor de kust bij Dakar had verzameld, waarna werd besloten om de oorspronkelijke route naar Oran te blijven volgen. Admiraal Kent Hewitt, commandant van de Amerikaanse marine in Noordwest-Afrika, kreeg het bevel om vliegtuigen, onderzeeërs en ‘alles wat beweegt’ te verzamelen om de Straat schoon te vegen en te houden. En dat deed hij. Een Amerikaans vliegtuig spotte één Duitse U-boot en boorde die in de grond; andere U-boten waren er niet. De volledig verduisterde Iowa voer 's nachts door de Straat van Gibraltar. De Spaanse autoriteiten bij Gibraltar zorgden nog voor een spannend moment door de Iowa in hun zoeklichten te vangen terwijl het schip de Middellandse Zee op voer.

Na een reis van acht dagen ging de Iowa op een heldere en zonnige zaterdagochtend voor anker in een marinehaven bij Oran. Daar wachtten twee van Roosevelts zonen, Elliott en Franklin, hem op. Ze zagen hoe hij in de gemotoriseerde walvissloep van de Iowa werd getakeld en enkele minuten later aan land kwam, waar de president zijn zoons hartelijk en met een gezonde, zeewaardige glimlach begroette. Daarna reden vader en zoons in de gereedstaande auto van generaal Eisenhower – bevelhebber van Operatie Toorts, de invasie van Frans Noord-Afrika – direct naar het naburige vliegveld, waar

het gezelschap aan boord ging van het vliegtuig van de president, een viermotorige Douglas C-54. Ze zouden eerst in Tunis landen, om te tanken voor de lange vlucht naar Caïro, en na de topontmoeting aldaar verder vliegen naar Teheran, waar ze de ongrijpbare Stalin eindelijk zouden ontmoeten.

Op weg naar Teheran

Geëscorteerd door gevechtsvliegtuigen, vloog majoor Otis Bryan de president en zijn gevolg langs de Noord-Afrikaanse kust naar het ruim 1000 kilometer verder gelegen Tunis. Op het vliegveld werden ze opgewacht door Hopkins' zoon, sergeant Robert Hopkins, fotograaf bij de Verbindingstroepen.

Het plan was dat Roosevelt de nacht zou doorbrengen in de gastenvilla van generaal Eisenhower, vlak bij de ruïnes van Carthago aan de kust van de Golf van Tunis. De vorige bewoner van de villa was veldmaarschalk Erwin Rommel geweest, totdat deze eerder dat jaar door het Achtste Leger van generaal Bernard Montgomery was verdreven. FDR zou de volgende ochtend naar Caïro vliegen, maar de vlucht werd uitgesteld tot de late avond. De officiële reden voor de vertraging luidde dat het 's nachts veiliger was om te vliegen, omdat de Duitsers nog altijd Kreta bezet hielden. Maar FDR had ook geen haast om naar Caïro te gaan en Churchill te ontmoeten, en als hij in Tunis zou blijven, had hij meer tijd om generaal Eisenhower te leren kennen. De president had iedereen verteld dat Marshall de landingen op D-day zou aanvoeren, maar in feite had hij zijn keuze nog niet gemaakt. Hij gebruikte de dag om samen met Eisenhower de slagvelden te bezoeken. Hun wagen werd bestuurd door Eisenhowers aantrekkelijke jonge chauffeur Kay Summersby, die tijdens de Blitz op Londen chauffeur op een ambulance was geweest en die in 1942, als lid van het Britse burgerkorps van vrouwelijke chauffeurs (Mechanized Transport Corps), aan Eisenhower was toegewezen. De drie genoten van een lunch bij een groepje bomen waar Roose-

velt op had geweest. Ze waren niet bepaald alleen: afgezien van het gebruikelijke Secret Service-personeel omringden drie trucks en acht motorfietsen, bemand met militaire politie, de wagen op gepaste afstand. Terwijl het drietal ontspannen van sandwiches met kip genoot, vertelde Roosevelt verhalen en stelde en beantwoordde vragen, zo herinnerde Summersby zich.¹ De president wilde zich een beeld vormen van de generaal.

Om 22.40 uur die avond vertrok de president in een Douglas C-54 voor de vlucht van zo'n 3000 kilometer naar Caïro, in gezelschap van zijn generaals, admiraals en Secret Service-personeel, Hopkins, Leahy, McIntire en zijn bediende Arthur Prettyman.

Een geïmproviseerd bed stond klaar voor hem in het vliegtuig: over twee stoelen waarvan de rugleuningen waren verwijderd, was een rubbermatras gelegd, afgeschermd door een groen gordijn, zodat de president kon slapen.

In een helder en schitterend ochtendgloren kwam de Egyptische kustlijn in zicht. Roosevelt vroeg aan Bryan om een omweg naar het zuiden te maken, en aan Reilly om hem te wekken bij zonsopgang, zodat ze bij daglicht de Nijl richting Caïro zouden volgen en de zuidelijker gelegen piramiden, monumenten en de Sfinx konden zien liggen. Reilly wekte hem om zeven uur 's ochtends. Toen het spectaculaire Nijldal zich ontvouwde en de monumenten in zicht kwamen, draaide Bryan enkele cirkels, om de president zo veel mogelijk van het panorama te laten genieten. Na het zien van de piramides merkte Roosevelt op: 'Hoe kolossaal is de behoefte van de mens om te worden herinnerd.'²

Het leek hem niet uit te maken dat hij door zijn toeristische uitstapje twee uur later dan gepland aankwam en dat de twee escortes van P-39's die hem zouden opvangen en begeleiden, de president niet konden vinden. FDR maakte zich nooit veel zorgen over fysieke gevaren.

Het enige wat hem volgens ingewijden angst inboezemde, was vuur. Hij sprak uit eigen ervaring. Als kind van drie bevond hij zich in Algonac, het huis van zijn opa Delano in Newburgh, New York – niet ver stroomafwaarts van Hyde Park aan de Hudson – toen zijn moeders jongste zusje Laura haar hardos te dicht bij een olielamp kamde; met een brandende badjas om haar heen rende ze de trap af

en het gazon op. Het gezin zag het gebeuren en schoot te hulp, maar het was te laat en ze overleed. Toen FDR zeventien was, hielp hij de voorman van de boerderij op Springwood met het openbreken van de vloer van de ontvangstkamer en het doven van de brandende kelderbalken eronder, door er water op te gieten. In de winter van dat jaar behoorde hij op Groton tot de blusbrigade die trachtte een stal vol paarden te redden. Hij herinnerde zich 'een afgrijselijk tafereel ... de arme paarden ... die met volledig weggebrande huid onder het puin lagen'.³ Op Harvard zag hij de twee bovenverdiepingen van de Trinity Hall in brand staan. Als redacteur van de *Crimson* streed hij voor de installatie van branddeuren in de slaapzalen. In 1915, toen Springwood werd herbouwd, stond hij erop dat er brandwerende muren werden opgetrokken. En in het presidentiële buitenverblijf Shangri-La, in het Catoctin Mountain Park in Maryland, liet hij tijdens de oorlog naast zijn slaapkamerdeur een noodluik in de buitenmuur van het vakantiehuis aanbrengen; het zat met scharnieren aan de vloer vast en kon naar buiten toe worden geopend, zodat FDR al rijdend in zijn rolstoel of al kruipend over het luik kon ontsnappen.

Roosevelt was een nieuwsgierig reiziger, die altijd erg benieuwd was naar de plekken die hij zo gedetailleerd uit beschrijvingen kende. Zijn grote en blijvende interesse in postzegels, die hij als tienjarig jongetje begon te verzamelen, kwam voort uit zijn passie voor de geografie en versterkte die nog. Hij bezat ruim één miljoen postzegels, verzameld in honderdvijftig albums, waaraan hij werkte zodra hij tijd had. Verschillende albums reisden altijd en overal met hem mee en behoorden tot de zwaarste stukken bagage. In het begin van het jaar, toen hij van Bathurst in Canada naar Casablanca vloog, had hij een omweg laten maken om te kunnen uitkijken over Dakar, de haven aan de uiterste westpunt van Afrika die uitstak in zee en de scheepsroutes in de noordelijke en zuidelijke Atlantische Oceaan beheerste. Dakar was uiterst belangrijk voor de geallieerden en had voor heel wat hoofdbrekens gezorgd voordat het gebied werd veroverd tijdens Operatie Toorts.

In Caïro werd FDR ondergebracht in een villa van de Amerikaanse ambassadeur in Egypte, Alexander Kirk, aan een kanaal dicht bij de Piramide van Cheops en de Sfinx. De villa van Churchill lag een

kleine kilometer verderop. Omdat het in Caïro wemelde van spionnen voor de asmogendheden en het in de stad uiterst onrustig was, waren de veiligheidsmaatregelen extreem. Reilly liet rond beide villa's prikkeldraadversperringen oprichten, met troepen die de zone 24 uur per dag bewaakten. Ook moesten de gidsen en hun kamelen bij de piramiden hun werk staken en werden alle huisbedienden in beide villa's vervangen door Amerikaans en Brits messpersoneel.

In Caïro wachtten Winston Churchill, Tsjang-Kai Sjek (die de president voor het eerst ontmoette) en mevrouw Tsjang ongeduldig op FDR. Het drietal keek uit naar het overleg met Roosevelt en zijn belangrijkste adviseurs, generaal Marshall, admiraal King, generaal Arnold, admiraal Leahy en natuurlijk Hopkins. Maar terwijl zij de besprekingen van het grootste belang achtten, waren ze voor Roosevelt van secundaire betekenis, omdat Molotov niet aanwezig zou zijn.

De Conferentie van Caïro werd om verschillende redenen georganiseerd: om het belang van de Chinese deelname aan de oorlog wereldkundig te maken, om Churchill en de Britse legertop de kans te geven met Roosevelt en de Amerikaanse legertop te overleggen, en om Molotov een voorproefje te geven van de ontmoeting in Teheran. Maar er was nóg een reden voor de conferentie: het onbetwistbare feit dat ze als excuus voor Roosevelt's lange reis over de oceaan diende – in het geval Stalin niet naar Teheran zou komen. Zonder Russische deelname, zo schreef Robert E. Sherwood later, 'en afgezien van de verklaring waarin de vrijheid en onafhankelijkheid van Korea werd verzekerd, was de invloed van deze besprekingen op de voortgang van de oorlog en op de geschiedenis verwaarloosbaar'.⁴

Churchill was blij verrast dat Molotov niet naar Caïro zou komen. Hij vond dat de Amerikaanse en Britse chefs van staven eerst hun tactiek en strategie op elkaar moesten afstemmen voordat ze de Russen zouden ontmoeten. Hij had daarom vele bijeenkomsten van de twee staven op de vier dagen in Caïro gepland, vooral omdat het drie maanden geleden was dat de gezamenlijke chefs elkaar hadden ontmoet. In feite probeerde hij een muur op te richten, tussen de president en hemzelf aan de ene kant en Stalin aan de andere kant. En dat was precies wat Roosevelt níét wilde. Hij had de premier enkele dagen vóór de ontmoeting beleefd gewaarschuwd dat hij het

strategische overleg zo veel mogelijk zou beperken, omdat 'het een vreselijke vergissing zou zijn als O.J. [onder elkaar noemden Roosevelt en Churchill de Sovjetleider vaak 'Ome Joe'] de indruk zou krijgen dat wij bij onze militaire planning tegen hem samenspannen.'⁵ Roosevelt was voorzichtig maar systematisch bezig de grenzen van zijn samenwerking – niet zijn vriendschap – met Churchill te beperken; en de premier probeerde dat, evenals de Britse minister van Buitenlandse Zaken Anthony Eden, te dwarsbomen.

In de ogen van Roosevelt was Groot-Brittannië even belangrijk als zijn twee andere bondgenoten, China en Rusland. Hijzelf was de hoogste baas. Hij vermeed dan ook dat de Conferentie van Caïro met een Anglo-Amerikaans onderonsje begon, door eenvoudigweg Tsjang-Kai Sjek uit te nodigen. Ook droeg hij Marshall, Leahy en King op om elk overleg met Tsjang apart en voorafgaand aan gesprekken met de Britten te voeren. Anthony Eden beschreef de situatie later in pijnlijke bewoordingen aan het Britse oorlogskabinet: 'Vanuit ons standpunt was het ongelukkig dat de Conferentie van Caïro opende met een discussie over de Japanse oorlog, als gevolg van de aanwezigheid van Tsjang-Kai Sjek.'⁶

Roosevelt sprak langdurig met Tsjang. (Groot-Brittannië had nog altijd extraterritoriale rechten op Shanghai, Kanton en Hongkong; Tsjang wilde dat de Britse oorlogsschepen na de oorlog de Chinese havens zouden verlaten; FDR beloofde hem dat 'het zo zal geschieden'.⁷) Churchill zou later klagen dat 'Chinese aangelegenheden – langdurig, complex en van ondergeschikt belang – als eerste in Caïro werden besproken, in plaats van als laatste'.⁸ Roosevelt was sluw genoeg om de Amerikaanse staf opdracht te geven de Britten te doen geloven dat de Chinezen eerder waren gearriveerd dan gepland, zo herinnert Churchills stafchef Lord Ismay zich. 'De Amerikaanse chefs van staven, verre van ontdaan over de te vroege aankomst van de Chinese delegatie, leken het aangenaam te vinden een chaperonne te hebben.'⁹

Voor geen enkel lid van de Amerikaanse staf was het een geheim dat Churchill weinig ophad met operatie OVERLORD, de invasie van Frankrijk, of dat Roosevelt bijna geheel op het kompas van Marshall voer en dat OVERLORD het kernpunt van Marshalls oorlogsplan voor Europa was. Roosevelt had Marshall in april 1939 ge-

kozen omdat hij intelligent was, en net als FDR een onafhankelijk denker met de reputatie (uit de Eerste Wereldoorlog) geen blad voor de mond te nemen. Zonder ook maar met iemand te overleggen, zelfs niet met zijn toenmalige minister van Oorlog, Harry Woodring, besloot Roosevelt Marshall tot stafchef te benoemen en daarmee de vier generaals bóven Marshall te passeren.

Roosevelt hield ervan om zijn weekend- en avondbezoek te ontvangen in zijn Oval Office op de eerste etage van het Witte Huis. Hij gebruikte de kamer veel; het was voor hem gemakkelijk dat het vertrek vlak bij zijn slaapkamer lag. Het was een fraaie en informele ruimte, met hoge stapels boeken en modellen van beroemde zeilboten op tafels. Naast zijn bureau stond een collectie leunstoelen en een grote leren zitbank, waar FDR op zat als hij bezoek had. Voor de bank lag een tijgervel. Aan de muren hingen prenten van de grote zeilschepen uit de achttiende en negentiende eeuw – een kleine keuze uit zijn collectie van ruim twaalfhonderd nautische prenten en schilderijen. Dit was de kamer van iemand die dol was op de zee. Achter het bureau bevond zich een staander met opgerolde kaarten die Roosevelt naar believen kon raadplegen. Ook de twee vrouwen van zijn leven waren aanwezig: de portretten van zijn echtgenote en zijn moeder hingen aan twee tegenovergestelde wanden.

Op een zondag in april 1939 ontbood Roosevelt generaal Marshall in deze kamer om hem te vertellen dat hij hem tot voorzitter van de chefs van staven zou benoemen. Marshall, een nogal stijve en formele man, herinnerde zich hoe het gesprek ging: ‘Ik wilde het recht hebben om te zeggen wat ik dacht, en waarschuwde dat dit vaak onaangenaam zou zijn: “Is dat goed?” Roosevelt zei: “Ja.”’¹⁰

Vanuit Roosevelts standpunt was Marshall ideaal voor de post: hij was niet alleen onafhankelijk maar ook onvermoeibaar, efficiënt en toegewijd. Hij werd zelden tegengesproken, omdat iedereen moest toegeven dat hij altijd gelijk had. De aankondiging van zijn benoeming werd op 1 september 1939 gedaan, op de dag dat Duitsland Polen binnenviel.

Marshall was ervan overtuigd dat Hitler verslagen kon worden door geallieerde troepen in Engeland op te bouwen, deze het Kanaal over te zetten, Frankrijk binnen te vallen en dan naar Berlijn op te rukken. Dat was de kortste route, die de minste verliezen zou kosten.

Minister van Oorlog Henry Stimson was het met hem eens. Roosevelt stond geheel achter het plan met de codenaam OVERLORD, dat al twee jaar op de tekentafel lag. Aan Stalin werd voorgespiegeld dat het in 1942 of 1943 zou worden uitgevoerd.

Churchill daarentegen toonde weinig enthousiasme voor de sprong over het Kanaal; hij wilde liever via de Balkan aanvallen. Volgens zijn dokter en vertrouweling werd Churchill ook geplaagd door de herinnering aan de Slag bij de Somme in de Eerste Wereldoorlog, waar een groot aantal Britse soldaten was gesneuveld.

Toen de gezamenlijke chefs van staven eindelijk zonder de president en de premier bijeenkwamen in Caïro, ging hun overleg vrijwel geheel over de oorlog in Azië. Generaal Ismay klaagde dat ‘er geen tijd meer was om overeenstemming te bereiken over de precieze lijn tegenover de Russen met betrekking tot het tweede front in Europa’.¹¹ En dat was ook Roosevelts bedoeling. De ingewijden rond Roosevelt hadden deze techniek van hun baas afgekeken. De president gebruikte hem telkens wanneer hij discussies onopgemerkt in de kiem wilde smoren en een consensus wilde bereiken waar meningsverschillen bestonden. Op vergaderingen placht hij het probleem dan gewoon te omzeilen of een nieuw onderwerp ter tafel te brengen, wat voor de vuist weg te praten of zelfs verhalen te vertellen – alles om de uiteindelijke beslissing in de laatste tellen van de bijeenkomst te kunnen comprimeren. Op dat moment kon de beslissing die hij wenste, zelfs wanneer die ongeliefd of verrassend was, wegens tijdgebrek niet worden uitgedaagd.

Churchill probeerde zijn geringe enthousiasme voor een aanval over het Kanaal te verbergen voor Hopkins, maar hij was niet erg subtiel. ‘Winston zei dat hij voor honderd procent achter OVERLORD stond.’¹² Maar het was wél belangrijk om Rome in te nemen, en daarna moesten we Rhodos bezetten’, noteerde Hopkins spottend, twee dagen voordat ze in Teheran zouden arriveren.

Voor Hopkins moet het geen verrassing zijn geweest dat het Britse plan volgens de vicechef van de Britse imperiale staf, generaal-majoor Sir John Kennedy, bestond uit ‘voortzetting van de campagne in Italië, het opvoeren van de bevoorrading van de partizanen op de Balkan, het creëren van verwarring door de Balkanmachten ertoe te bewegen zich los te maken van Duitsland, het aansporen van Turkije

om aan de oorlog deel te nemen en het accepteren van uitstel voor OVERLORD'.¹³ (Ook schreef Kennedy: 'Als we onze zin hadden gekregen, bestaat er volgens mij weinig twijfel over dat de invasie van Frankrijk niet in 1944 zou zijn uitgevoerd.')

Churchill had nog om een andere reden onophoudelijk en vasthoudend tegen OVERLORD gepleit: hij wantrouwde Stalin. Eerder dat jaar had hij dat aan Averell Harriman uitgelegd: 'Stalins niet-aflatende eis van een tweede front in 1943 kwam voort uit zijn plannen voor de Balkan. Wat was er beter om de westelijke geallieerden te weerhouden van een landing op de Balkan dan ze vast te pinnen in een lange en kostbare slag om West-Europa?'

Tot dan toe was hij zeer efficiënt geweest in het vertragen van OVERLORD. Zijn pleidooi voor uiteenlopende aanvalsroutes was in feite een tactiek om geallieerde troepen en onontbeerlijke landingsvaartuigen te binden, zodat ze niet beschikbaar zouden zijn voor de invasie over het Kanaal.

Roosevelt, gewend als hij was aan discussies met Churchill, vertrok goedgeluimd uit Caïro, zoals blijkt uit de memo die hij een dag na Thanksgiving aan zijn secretaresse Grace Tully schreef: 'De Conferentie verloopt vrij goed – mijn rol is die van bemiddelaar. Heb de piramiden gezien & vriendschap gesloten met de Sfinx. Het Congres zal haar wel kennen.'¹⁴

Dit alles waren de inleidende beschietingen voor Teheran.

De president wist niet precies waar hij in Teheran zou logeren en hoe lang hij er zou blijven: beide zaken hingen af van Stalin. Met zijn vergaande welwillendheid stak hij zijn nek uit, zodat Stalin geen enkel excuus had om weg te blijven. Op de ochtend dat Roosevelt in Caïro aankwam – maandag 22 november – meldde hij Stalin dat hij op 29 november in Teheran zou arriveren en daar 'twee tot vier dagen'¹⁵ zou blijven, 'afhankelijk van hoe lang u het mogelijk acht om van uw dringende verantwoordelijkheden weg te blijven'. Vervolgens had hij Stalin verzocht hem te laten weten 'welke dag u voor onze ontmoeting wenst af te spreken', met de opmerking dat de Sovjetdelegatie en de Britse delegatie dicht bij elkaar in Teheran waren ondergebracht, 'terwijl mijn delegatie zich op enige afstand bevindt', wat zou betekenen dat er heen en weer gereden moest worden en 'derhalve onnodige risico's genomen' moesten worden. Ten

slotte stelde Roosevelt een ogenschijnlijk terloopse maar scherpe vraag, op zoek naar een uitnodiging om als Stalins gast in de Russische ambassade te kunnen verblijven: 'Waar vindt u dat wij moeten wonen?'

Dit was een charmant gedurfde strategie: door zich aan Stalin over te leveren toonde hij zijn vertrouwen in de Sovjetleider, in de hoop zo snel mogelijk zijn vertrouwen te winnen. Als het louter om veiligheidsoverwegingen zou zijn gegaan, had hij uiteraard in de Britse ambassade kunnen logeren. Churchill had hem daartoe al uitgenodigd en zou het prachtig hebben gevonden als hij had toegestemd. Maar FDR sloeg het aanbod af, omdat hij zich tegenover Stalin wilde presenteren als een zelfstandige en betrouwbare leider, en de VS als dé grote mogendheid van de wereld. FDR stond erop dat hij in z'n eentje kon opereren. Hij wilde niet dat Churchill, Brits premier en voormalig minister van Koloniën van het grootste koloniale rijk ter wereld, als een molensteen om zijn nek hing. Daarom begon Roosevelt zich in Caïro te 'distantiëren' en gaf hij de Britten te verstaan dat hij in Teheran de vrije hand wenste te hebben – een houding die Churchill de nodige zorgen baarde.

Het presidentiële gezelschap reed naar het vliegveld van Caïro-West, wachtte totdat een lichte mist was opgetrokken en steeg even na zeven uur 's ochtends op, waarna majoor Bryan oostwaarts over het Suezkanaal naar Teheran vloog en tijdens de 2100 kilometer lange reis twee lage rondjes boven Jeruzalem maakte, terwijl FDR de monumenten aanwees. Ze vlogen over Bethlehem, Jericho, de rivier de Jordaan, de Dode Zee, over de woestijn van Palestina en verder oostwaarts richting de rivieren Tigris en Eufraat. Daarna zwenkte Bryan naar het noordoosten, vloog een rondje boven Bagdad en zette koers naar Iran. In het Iraanse luchtruim zagen ze beneden zich de door Amerikanen bestuurde vrachttreinen op de Trans-Iranian Railroad, beladen met goederen van de Leen- en Pachtwet, en Amerikaanse en Britse konvooien die nog meer voorraden in het kader van dat programma over de Abadan-Teheran-snelweg vervoerden, tussen Basra aan de Perzische Golf en Teheran. Elke maand stroomde ruim honderdduizend ton goederen via Iran naar Rusland.

Teheran, de hoofdstad van Iran, ligt in de zuidelijke heuvels aan de voet van het Elboersgebergte, dat parallel aan de kust van de Kaspi-

sche Zee verloopt en tot een hoogte van 5600 meter oprijst.

Eerder dat jaar, in januari, wilde Ross McIntire dat de president – op weg naar de Conferentie van Casablanca – tijdens de vlucht over het Atlasgebergte zijn zuurstofmasker zou opzetten, omdat FDR last had van chronische bijholteontsteking. Omdat hij dacht dat Roosevelt zou weigeren, had McIntire een truc bedacht: hij riep de hulp in van admiraal McCrea en vroeg hém om zijn zuurstofmasker op te zetten, waarna hij dat zelf ook deed. ‘Als ik het hem vraag, weigert hij waarschijnlijk. Maar als hij ons beiden met een masker op ziet, dan zal hij het ook doen.’¹⁶ De truc werkte; FDR pakte zijn masker en ‘daar vlogen we, de bergen over’.

Nu naderden ze het door bergen omringde Teheran. McIntire stond op het punt een zuurstofmasker te pakken, maar door het goede zicht was het mogelijk om onder de 1800 meter te blijven en het vliegtuig met succes door het doolhof van bergpassen te dirigeren.

Op zaterdag 27 november, om drie uur ’s middags, landde het toestel op de Russische vliegbasis van Qaleh Morgi, een kleine 8 kilometer ten zuiden van de stad. Toen het gezelschap uit het toestel stapte, zagen ze dat het vliegveld was ‘bezaaid’ met pas gearriveerde Amerikaanse vliegtuigen van het Leen- en Pachtprogramma, versierd met enorme rode en blinkende Sovjetsterren. Het vliegveld was omringd door Iraanse soldaten, maar uit veiligheidsoverwegingen stond alleen generaal-majoor D.H. Connolly, bevelhebbend generaal van het Persian Gulf Service Command, op de landingsbaan om de president en zijn gevolg te begroeten en daarna in auto’s naar de Amerikaanse legatie te rijden.

Op de Amerikaanse ambassade was alles in gereedheid voor het presidentiële bezoek. Het Amerikaanse corps diplomatieque, onder wie Louis G. Dreyfus, staatssecretaris voor Iraanse Zaken, was pas op het laatste moment ingelicht over de conferentie. Bij terugkeer van een reis stuitte Dreyfus op soldaten die een nieuwe telefooncentrale in het complex aanlegden, en op legertenten op het gazon. Pas toen vernam hij dat de president zou komen en daar zou logeren – en dat hij moest verhuizen.

Roosevelt maakte de lange, gevaarlijke reis naar Teheran om Stalin te leren kennen, en om dat plan te doen slagen was het belangrijk dat hij zich distantieerde van Churchill. Hij wilde beslist

dat de ongekend positieve indruk die de Russen van hem hadden, bleef bestaan. Als de ‘man van de New Deal’ had Roosevelt vanaf het begin van zijn presidentschap de goedkeuring van de *Pravda* en Stalin gekregen. FDR had het sterke anticommunistische sentiment in de vs genegeerd en snel na zijn aantreden de erkenning van de Sovjet-Unie door de vs afgedwongen; Stalin had daar veertien jaar op moeten wachten. Nu wilde Roosevelt tegenover Stalin duidelijk maken dat de vs hun eigen koers voeren en dat FDR alleen stond in die koers. Om dat beeld over te brengen draaide alles om de details, zo voelde hij intuïtief aan. Roosevelt had met een paranoïde persoonlijkheid te maken; achteraf lijkt het opmerkelijk slim van hem om zoveel moeite te doen voor een goede eerste indruk.

Het telegram waarin Roosevelt aan Stalin had gevraagd waar hij moest logeren – het vissen naar een uitnodiging – had hij pas vijf dagen vóór zijn aankomst verstuurd. Het was in Washington op 22 november om 14.55 uur vanuit de Map Room verzonden. De ambassade bracht het telegram over aan het Kremlin, waar het op 24 november (zonder tijdsaanduiding) was ontvangen, waarna het werd vertaald en naar Stalin werd gebracht, inmiddels twee dagen na de verzending. Stalin was toen al per trein onderweg naar Teheran, en de communicatie met de trein was zeer problematisch.

Intussen belde Andrej Vysjinski, plaatsvervangend volkscommissaris van Buitenlandse Zaken, de president. Hij nodigde hem (waarschijnlijk na de nodige hints) uit om in de Russische ambassade in Teheran te logeren. Maar Vysjinski, een man met pikzwarte ogen achter een hoornen bril, dun rossig haar en een snor, was de voormalige openbaar aanklager van de beruchte Moskouse showprocessen van 1936 tot 1938 en stond bekend om zijn ‘tenenkrommende pluimstrijkerij’ tegenover superieuren. Noch de presidentiële bronnen, noch die van het State Department geven enige beoordeling van deze man in Caïro, maar het was duidelijk dat de uitnodiging niet door Stalin was gefatteerd, en ook geen officiële status had. Desondanks had Reilly niet alleen in de Russische ambassade maar ook in de Britse en Amerikaanse ambassades rondgewandeld om de veiligheid en geschiktheid van de gebouwen te controleren. De Russische en Britse ambassades stonden niet alleen in het centrum, maar hun voortuinen lagen ook tegenover elkaar aan dezelfde straat, zodat ze

met een simpel hekwerk over de straat onderling verbonden konden worden. De Amerikaanse legatie stond anderhalve kilometer verderop en werd door Reilly 'adequaat' bevonden. Hij zei dat de route naar de andere ambassades geen veiligheidsrisico's met zich meebracht, hoewel de afstand later als voornaamste reden werd gegeven voor Roosevelt's verblijf in het Russische complex. (Het verkeer in Teheran was afgrijselijk; in de straten wemelde het van mensen, auto's en door paarden getrokken droschken, waardoor het verkeer nauwelijks vooruitkwam.) 'We hebben geen toezeggingen gedaan met betrekking tot de woning van de president,' stelde Reilly.¹⁷ 'Hij kan op de ambassade van de vs verblijven of, indien uitgenodigd, die van de Britten of de Russen.'

Van de drie was de Britse ambassade vermoedelijk het minst geschikt geweest, te oordelen naar de beschrijving van Lord Ismay: 'een krakkemikkig huis, gebouwd door het Indiase ministerie van Openbare Werken'.¹⁸

Generaal-majoor Patrick Hurley, voormalig minister van Oorlog en een gedistingeerd en soepel formulerend man die door Roosevelt tot onderminister voor Nieuw-Zeeland was benoemd, was in Teheran als Roosevelt's persoonlijke gezant. Op vrijdagochtend 26 november meldde hij in een telegram aan FDR dat de Russische zaakgelastigde Michail Maximov inderdaad met een formele uitnodiging was gekomen: 'De Russische regering nodigt u gedurende uw verblijf alhier van harte uit te gast te zijn op haar ambassade.' Maar de uitnodiging werd afgeslagen omdat ze niet van Stalin zelf afkomstig was.

Bij nadere inspectie ontdekte Hurley dat de locatie van de conferentie en de verblijven van Roosevelt gelegen waren in het hoofdbouw van het Russische ambassadecomplex, dat ook kleinere gebouwen omvatte. Het was een groot, fraai en vierkant gebouw, opgetrokken in lichtbruin steen en met een brede portico van witte Dorische zuilen. Het stond midden in een groot park met een vijver, fonteinen, bloembedden en een netwerk van wandelpaden. Hurley vond het de meest ideale plek voor Roosevelt's verblijf die hij in Teheran kon vinden. Het was bovendien het enige gebouw in de hele stad dat met stoom werd verwarmd; alle andere gebouwen hadden petroleumkachels. Dit was een belangrijke overweging, omdat het

klimaat overdag weliswaar mild was, maar 's nachts koud. Het gebouw bood een fraai uitzicht, met ramen die uitkeken op de ceders, wilgen en vijvers van de omringende ambassadetuinen. Het verblijf van de president omvatte een grote slaapkamer, een zitkamer naast de vergaderzaal waarin de conferentie grotendeels zou plaatsvinden, een grote eetkamer, een keuken die werd goedgekeurd door de Filippijnse messjongens van Shangri-La die de maaltijden van de president bereidden, en nog enkele kleinere slaapkamers.

Feit was dat de Russen veel moeite hadden gedaan om FDR's loegeerverblijf in gereedheid te brengen. Alle Sovjetmedewerkers die in de kantoorgebouwen werkten of op het complex woonden, kregen bevel vóór 17 november hun spullen te pakken en naar andere onderkomens in de stad te verhuizen. Omdat de Russen bang waren dat Roosevelt's rolstoel niet door de gewone deurposten paste, werden alle deuropeningen die Roosevelt mogelijk zou willen gebruiken, uitgebroken en verbreed. Ook de badkamer werd onder handen genomen, zoals Hurley zag. De badkuip, toiletten en wastafels waren verwijderd en nieuw sanitair lag in het volle zicht te wachten op installatie. Als Roosevelt eerder die maand had geweten hoeveel werk er werd verzet en hoe zorgvuldig de voorbereidingen waren die op de eerste dag van die maand waren begonnen en die tot half november in hoog tempo werden voortgezet, dan zou hij zich minder zorgen hebben gemaakt.

Hurley berichtte: 'Met het oog op uw gemak en comfort, en met het oog op de communicatie tijdens de conferentie, zijn deze kamers veel wenselijker dan onze eigen legatie.' Hij gaf de Russen een lijst van zaken die Roosevelt in de kamers nodig zou hebben. Maar hoewel Hurley de president meldde dat de Russen 'nog steeds zeer hartelijk om aanvaarding van hun uitnodiging verzoeken', wees hij hun erop dat Roosevelt van plan was in de Amerikaanse ambassade te verblijven. De kamers waren niet klaar. Stalin liet niets van zich horen.

Roosevelt en zijn gevolg reden meteen naar de Amerikaanse ambassade, waar Hurley en staatssecretaris Dreyfus hem opwachtten. 's Middags gingen admiraal Brown en Dreyfus naar de Sovjetambassade, waar ze werden ontvangen door zaakgelastigde Maximov,

die hun vertelde dat ook hij nog niets van de maarschalk had gehoord. Nu alle Russen door Stalins zwijgen feitelijk tot nietsdoen waren veroordeeld, trokken Brown en Dreyfus zich weer terug met de mededeling dat Roosevelt in zijn eigen ambassade zou verblijven. Toen FDR vernam dat Stalin eindelijk was gearriveerd, nam hij meteen het initiatief. Ogenschijnlijk in het vertrouwen dat het uitblijven van Stalins antwoord op zijn verzoek om in de Russische ambassade te verblijven, niet beledigend was bedoeld, verzocht hij Harriman om Stalin voor het diner uit te nodigen; maar de maarschalk sloeg de uitnodiging af met het argument dat hij een ‘inspannende’ dag achter de rug had en dat het beter zou zijn de oorspronkelijke agenda te volgen en elkaar de volgende namiddag te ontmoeten.

Roosevelt had, om de woorden van John Maynard Keynes te gebruiken, de ‘gave van het instinctieve oordeel’, en dat liet hij nu blijken.

Stalin had inderdaad een zware reis gehad. Mocht hij geen interesse hebben gehad in de vorming van de naoorlogse wereldorde en de rol van de Sovjet-Unie daarin, en in het overleg daarover met Roosevelt, dan zou hij zichzelf deze onderneming hebben bespaard: hij verafschuwde het om te reizen.

Als jonge revolutionair had Stalin ooit partijcongressen in Stockholm, Londen en Berlijn bijgewoond, maar zijn laatste reis buiten de Sovjet-Unie stamde uit 1913, toen hij zich bij Lenin in Wenen had gevoegd. Hij had slechts eenmaal het front bezocht, alhoewel hij Roosevelt en Churchill toevertrouwde dat hij er vaak naartoe ging. Stalin reisde zelden verder dan naar zijn datsja in Koentsevo, zo’n 9 kilometer van het Kremlin, behalve wanneer hij zijn datsja in Sotsji, aan de kust van de Zwarte Zee, bezocht. Vanwege de beroemde zwavelbaden van Sotsji, een modeldorp aan de voet van de Kaukasus, had Stalin zijn winterverblijf daar gekozen. Hij was een hypochonder, maar leed in verschillende perioden aan psoriasis, ontstoken amandelen, nierontsteking, pleuritis en astma; aan zijn jaren in Siberische ballingschap had hij reuma overgehouden. Voor de behandeling van al deze kwalen bracht hij veel tijd in Sotsji door: hij was ervan overtuigd dat het water en klimaat van Sotsji een helende werking op hem hadden. (Het kan zijn dat Stalins aandringen

op Teheran ook te maken had met zijn wens om het ingesneeuwde Moskou te ontvluchten.)

Op de avond van 22 november vertrok hij uit Moskou, in een speciale trein die was vermomd als gewone goederentrein. De lange ‘salonrijtuigen’ waarin hij en zijn gevolg reisden, werden afgewisseld met goederenwagons vol zand en grind. Stalins rijtuig – een groene, gepantserde en kogelvrije wagon die naar verluidt negentig ton woog – bood plaats aan een met mahoniehout gelambriseerde slaap- annex studeerkamer met bed, bureau, stoel en spiegel, een badkamer, drie slaapcoupés voor twee personen, een vergadercoupé en een keuken met een elektrisch kookstel.

Het aantal adviseurs dat hij naar de conferentie meenam, bedroeg welgeteld twee – in schril contrast met de grote entourages van Roosevelt en Churchill.

De eerste adviseur was Vjatsjeslav Molotov, de op één na machtigste man van de Sovjet-Unie, met wie hij over strategie en beleid kon praten. Molotov was zijn naaste adviseur; hij overlegde uren per dag met Stalin in het Kremlin. Hij was de enige die Stalin met *ty* (als het Franse *tu*), dus in jij-vorm, aansprak. Zoals destijds gebruikelijk had Vjatsjeslav Michajlovitsj Skrjabin een andere naam aangenomen: Molotov (van het Russische woord voor ‘hamer’). Nu stond hij bekend als ‘Stalins hamer’.

Molotov zat op de middelbare school in Sint-Petersburg toen de revolutie uitbrak, en in de chaos ontpopte hij zich als revolutionair met een gave voor het maken van bommen. Hij was bijna net zo vaak door de tsaristische geheime politie, de Ochrana, gearresteerd als Stalin.

Molotov was vicevoorzitter van het Staatscomité voor Defensie en volkscommissaris voor Buitenlandse Zaken. Stalin vertrouwde op zijn oordeel, maar niet zo sterk als Roosevelt op dat van Hopkins. Anders dan Hopkins had Molotov niet de autoriteit om namens zijn baas te spreken. Stalin maakte er nooit een punt van om Molotov terug te fluiten. ‘Ik ben het altijd met maarschalk Stalin eens,’¹⁹ zei Molotov terloops tegen Eric Johnston, hoofd van de Amerikaanse Kamer van Koophandel, nadat Stalin Molotov in het bijzijn van Johnston had gecorrigeerd en het bezoek van correspondenten aan het front had toegestaan. ‘Dhr. Molotov is het altijd met mij eens,’

had Stalin daarop met een lichte grijns gezegd. Zoals Sir Stafford Cripps, in 1941 de Britse ambassadeur in Moskou, opmerkte, hield Molotov er zelfs helemaal geen mening op na als hij een zaak niet eerst had besproken met Stalin: 'Zoals altijd hadden we een zeer weinig verhelderend gesprek, omdat M zich wat betreft zijn opinies nergens op vastlegt. (...) Het heeft werkelijk geen zin hem te spreken zonder hem van tevoren een memo te sturen, zodat hij om instructies kan vragen.'²⁰

Molotov en Stalin leerden elkaar in 1912 in Sint-Petersburg kennen als redacteuren van de eerste nummers van de bolsjewistische krant *Pravda* ('Waarheid'). Stalin was de eerste hoofdredacteur. Toen de 22-jarige Molotov Stalin ontmoette, was hij zeer onder de indruk. 'Hij is verbazingwekkend; hij bezit een innerlijke revolutionaire schoonheid, een bolsjewiek in hart en nieren: slim, en sluw als een samenzweerder,' vertelde hij een vriend. Die bewondering zou nooit verdwijnen.

Molotovs kantoor in het Kremlin bevond zich vlak bij dat van Stalin, en zijn appartement van drie kamers in het Kremlin lag naast dat van Stalin. De gezette Molotov had donkerbruin haar, bruine ogen achter een montuurloze knijpbril, een snor en een vierkant gezicht; hij ging altijd gekleed in een keurig donker pak, wit overhemd en donkere stropdas. Net als Stalin was hij klein. Hij glimlachte zelden. Hij was een workaholic, met de reputatie de beste archivaris van het Politbureau te zijn. George Kennan schreef dat hij het dichtst in de buurt kwam van een menselijke machine. Churchill vond hem een machiavellist, omdat 'hij had geleefd en carrière had gemaakt in een samenleving waarin immer veranderende intriges gepaard gingen met de voortdurende dreiging van persoonlijke liquidatie. (...) Hij was boven iedereen verheven, als uitvoerder en instrument van een beleid dat van een onberekenbare machine uitging.'²¹ Iedereen was het erover eens dat hij gereserveerd en hardwerkend was. Zijn spreekstijl was saai, monotoon en stotterend, en het gestotter werd sterker wanneer Stalin meeluisterde. Vladimir Pavlov, de tolk die Stalin het vaakst gebruikte, werkte liever met Stalin dan met Molotov: 'Het was gemakkelijker. (...) Stalin waardeerde mensen die de problematiek in kwestie begrepen en tegelijk bescheiden waren en niet met hun kennis probeerden te pronken.'²² Belangrijker nog,

volgens Pavlov, was dat Molotov er niet alleen genoeg in schiep zijn assistenten te kleineren, maar dat hij nooit een poging deed iemand te verdedigen als deze bij de NKVD was aangegeven; hij ging altijd meteen akkoord met zijn arrestatie. Maar van de mensen die op Stalins begrafenis de kist droegen, was hij de enige die huilde. Net als voor Stalin was het communisme een religie voor Molotov. Hij had de leiding gehad over de collectivisatie van de koelakken, de Russische boeren met eigen land die een schijntje kregen voor hun gewassen. Uit protest verbrandden velen hun oogst. ('De koelakken zijn de meest beestachtige, onbehouwen en woeste uitbuiters. In de geschiedenis van andere landen hebben ze meer dan eens de macht van de grootgrondbezitters, tsaren en corrupte priesters hersteld,' had Lenin geschreven.²³) Molotov was verantwoordelijk voor hun uitroeiing en die van andere, zich verzettende Russische en Oekraïense boeren, die volgens de communistische doctrine werden beschouwd als een kapitalistische klasse, die in het belang van de samenleving moest worden geliquideerd. Molotov verdedigde deze politiek. De boeren werden vervangen door partijmensen die niets van landbouw wisten, waardoor de oogsten instortten en er zelfs een tekort aan zaaigoed ontstond. Als gevolg van dit geëxperimenteer met de economie stierven zóveel Russen en Oekraïners de hongerdood (miljoenen) dat zelfs Stalin geschokt was. 'De politiek van Collectieve Boerderijen was een harde strijd. (...) Tien miljoen. (...) Het was angstaanjagend. Vier jaar duurde het; vier jaar lang was Molotov de leider. Wilden we periodieke hongersnoden voorkomen, dan was het voor Rusland absoluut noodzakelijk om het land met tractoren te ploegen,' zo luidde Stalins beroemde uitleg aan Churchill.²⁴ De collectivisatie leidde uiteindelijk inderdaad tot méér productiviteit en betrouwbaarheid dan de traditionele landbouw, maar de prijs was verbijsterend geweest.

In één aspect onderscheidde Molotov zich en was hij kwetsbaar: zijn vrouw, die slank, modieus en Joods was. Polina Zjemtsjoezjina was vóór de oorlog een glamoureuze stewardess geweest. Ze had het Sovjetorgaan voor de distributie van cosmetica en toiletartikelen geleid. Het was haar taak om de Russische vrouwen te laten zien hoe ze make-up moesten aanbrengen. 'Mijn man werkt aan hun zielen, ik aan hun gezichten,' zei ze eens. (Vlak voor haar dood liet

Stalin haar, samen met andere Joden die hij verdacht van zionisme, arresteren en in het gevang gooien; dit had geen invloed op Molotovs positie.)

Stalins tweede adviseur op de conferentie was maarschalk Kliment E. Vorosjilov, een blonde, geniale en stoere ex-cavalerist, met blauwe ogen en een elegante snor. Als held van de Russische Burgeroorlog en voorzitter van de Raad van Volkscommissarissen had hij lange tijd Stalins zegen gehad – hij had in 1906 in Stockholm met Stalin op één kamer geslapen – maar hij was eerder een vriend dan een adviseur: ‘een goede vent, maar geen militaire man’, zoals Stalin hem omschreef.²⁵ Zijn loyaliteit stond buiten kijf en Stalin voelde zich in zijn gezelschap op z’n gemak; hij was een van de weinige nog levende leden van het oorspronkelijke Politbureau, een gesloten groep van acht voormannen en vijf meelopers die de Sovjet-Unie regeerden. Maar hij werd niet langer gerespecteerd: Vorosjilov was volkscommissaris voor Defensie toen de Sovjet-Unie in 1939 Finland binnenviel. De Finnen hadden zichzelf zó briljant verdedigd en het Rode Leger had zó slecht gepresteerd dat hij van zijn post werd ontheven. Na Hitlers invasie benoemde Stalin Vorosjilov tot commandant van het Noordwestelijk Bevel, verantwoordelijk voor de verdediging van Leningrad. Ook die taak kon hij niet aan. Op een bepaald moment dacht hij aan overgave, omdat hij de situatie hopeloos achtte en meende dat de nederlaag onvermijdelijk was.

Stalin verving hem door Georgi Zjoekov, die onmiddellijk de nodige heldhaftige maatregelen nam. Zjoekov, een briljant generaal, haalde de kanonnen van de Russische oorlogsschepen in de Oostzee en stelde ze op ter verdediging van de stad, sprak de hongerende bevolking moed in, zette alle verdedigingsmiddelen en voorraden van de stad in en wist Leningrad uiteindelijk te redden. Aan de belegering kwam in januari 1944 een einde. Na Leningrad was Stalins opdracht duidelijk: ‘het zenden van Kameraad Vorosjilov voor oorlogswerk in de achterhoede’.²⁶ Later in 1944 werd hij uit het Staatscomité voor Defensie gezet.

Vorosjilovs redding was waarschijnlijk zijn uitstekende zangstem. Stalin ontspande zich in de late uurtjes, wanneer hij te diep in het glaasje had gekeken, graag door samen met Vorosjilov en Molotov te zingen. Ook Molotov was goed bij stem, en hij speelde ook

viool, mandoline en piano. Al jaren placht het drietal tot in de vroege ochtend samen te zingen. Voor Stalin was Molotov net zo essentieel als Hopkins voor Roosevelt, maar Vorosjilov was een loyale hofnar.

In de trein zat ook Lavrenti Beria, volkscommissaris voor Binnenlandse Zaken en beter bekend als het hoofd van de NKVD. Hij zou niet deelnemen aan de conferentie, maar was verantwoordelijk voor Stalins persoonlijke veiligheid. Beria was een onguur type. Hij was fysiek onaantrekkelijk, ‘enigszins plomp, bleekgroen en met zachte, kleffe handen’, zoals een omschrijving luidde.²⁷ Averell Harrimans dochter Kathleen beschreef hem als ‘klein en dik, met dikke brillenglazen die hem een sinister voorkomen geven’.²⁸ Stalins dochter Svetlana Alliloejeva haatte hem net zo hartgrondig als haar moeder deed; zolang haar moeder nog leefde, mocht Beria hun huis niet betreden.

Aan boord waren verder generaal Alexander Golovanov, de piloot die Stalin van Bakoe naar Teheran moest vliegen; generaal Sergej Matvejevitsj Sjtemenko, later hoofd operaties voor de Stavka, wiens taak het was om Stalin over al het nieuws van het front te informeren; en Stalins lijfarts, professor Vinogradov.

Churchill en Roosevelt kwamen met de crème de la crème van hun militaire en civiele adviseurs naar Teheran. Behalve Molotov had Stalin zijn beste mensen in Rusland achtergelaten. Stalin zou dit tijdens de conferentie uitleggen: hij had niet verwacht dat er militaire aangelegenheden zouden worden besproken en had daarom zijn militaire adviseurs achtergelaten, maar ‘desalniettemin [zal] marschalk Vorosjilov zijn best doen’. Afgezien van de voltallige vergaderingen – omvangrijke, formele bijeenkomsten – zou Stalin vaak afwezig zijn.

Tijdens de treinreis cirkelden gevechtsvliegtuigen boven Stalins wagon. Na drie uur en amper 87 kilometer reizen stopte de trein kort in het Goloetvinstation in de stad Rjazan, waar drie mannen zittend op de tender werden ontdekt. Ze werden opgepakt en op hun identiteit gecontroleerd. Duidelijk werd dat het ordinaire criminelen waren die onder de dekking der duisternis gratis meereisden en geen idee hadden dat Stalin aan boord was.

De trein kroop traag naar het zuiden, omdat er voortdurend problemen waren. Het spoorwegmaterieel zelf verkeerde in hopeloze

staat; kogellagers bleven smelten en aspotten brandden door. Terwijl de trein langzaam het door oorlog verwoeste land doorkruiste, moest men uitkijken naar beschadigde rails en deze zo nodig repareren. Het spoorwegpersoneel had de grootste moeite het reisschema aan te houden. Toen de trein in Grjazi bij de stad Lipetsk stopte, verschenen plotseling Duitse bommenwerpers aan de nachthemel.

Terwijl de vliegtuigen langzaam in de verte verdwenen, hielden Sovjetpiloten zich naast hun vliegtuigen gereed om op te stijgen en stonden artilleristen naast hun luchtdoelgeschut klaar om het vuur te openen.

De communicatie met de trein was een groot probleem. Niet alleen gebroken rails vormden een probleem, maar ook gebroken telegraaflijnen, het resultaat van een plotselinge overgang van warm en vochtig weer naar vorst, waardoor ijzel was opgetreden. De geheime telefoonlijnen – de ‘Kremlevka-lijnen’ – werkten na Rjazan alleen met veel storingen. De trein naderde nu het in puin geschoten Stalingrad, waar de gevechten zo hevig waren geweest en de verwoesting om zich heen gegrepen had, dat er 500.000 Russische en 200.000 Duitse soldaten waren gesneuveld. De verbinding tussen de trein en het hoofdkwartier viel nu helemaal uit. Beria was buiten zichzelf van woede geraakt en wilde de ‘schuldigen’ straffen. In de ochtend van 26 november arriveerde de trein op het station van Gilazi, 80 kilometer vóór Bakoe aan de Kaspische Zee. Stalin en zijn gevolg vertrokken meteen naar het vliegveld, waar vier Amerikaanse DC-47’s klaarstonden om hen naar het 540 kilometer verder gelegen Teheran te vliegen. Stalin begon naar het toestel te lopen dat voor hem was bestemd en waar zijn piloot, generaal Golovanov, stond te wachten, maar halverwege veranderde hij van gedachten en liep naar het toestel van Beria. Beria’s piloot was een kolonel, en ‘generaals besturen niet vaak een vliegtuig, dus is het beter om met een kolonel mee te gaan’, zou Stalin later uitleggen aan Golovanov.²⁹ ‘Vat het niet persoonlijk op.’

Dit was een klassiek geval van Stalins paranoia: dat het veiliger was om met een piloot mee te gaan die vaak achter de stuurknuppel zat, en ook veiliger om op het laatste moment van gedachten te veranderen, om eventuele samenzweerders te verwarren.

Van Bakoe naar Teheran was het één uur vliegen: eerst langs de

kust van de Kaspische Zee, daarna over het bruine landschap van Azerbeidzjan en ten slotte over Tabriz met zijn verspreide lemen huisjes. Anders dan Roosevelt moest Stalin niets van vliegzeuren hebben. Het is de vraag of hij zelfs maar uit het raampje naar het landschap heeft gekeken, hoewel hij zonder twijfel de drie formaties van gevechtsvliegtuigen moet hebben bekeken die boven en aan weerszijden van Stalins toestel vlogen. De vlucht was turbulent en Stalin voelde zich absoluut niet op z'n gemak. Af en toe viel het toestel in een luchtzak naar beneden en dan 'greep hij zich met een uitdrukking van pure angst op zijn gezicht aan de armleuning vast'.³⁰

Stalin landde in de middag op de vliegbasis Qaleh Morgi. Voor dat hij uit het toestel stapte, praatte hij wat met de piloten; bij wijze van dank stuurde hij hun later de nieuw ontworpen uniformen met de epauletten van hun rang, die hij eerder dat jaar voor de hogere echelons van het Rode Leger had besteld. Hij wilde dat zijn luchtmachtpiloten er elegant en goed gekleed uitzagen.

Bij de landing moet ook Stalin de rijen P-39's hebben gezien die de Sovjet-Unie in het kader van de Leen- en Pachtwet van de VS had ontvangen, alle beschilderd met rode sterren. Het is niet bekend in welke auto de maarschalk op het vliegveld stapte, maar van de tien wagens die hem in Teheran ter beschikking stonden, waren er drie Amerikaans: een speciale, gepantserde Packard, een speciale, gepantserde Lincoln en een speciale, gepantserde Cadillac.

Amerikaanse technologie was onontkoombaar.

Teheran

De destijds grootste stad van het Midden-Oosten, Teheran, strekte zich uit van de heuvels aan de voet van de Elboers in het noorden, naar de Grote Zoutwoestijn in het zuiden. Het gebergte, met in het centrum de besneeuwde piek Damavand, de hoogste in Iran, beheerste het landschap. Vanuit de lucht leek de stad niet minder modern dan een westerse metropool, met brede avenues geflankeerd door rijen bomen. Er waren moskeeën en minaretten te zien, en talloze lage gebouwen in wit en bruin, vaak met weelderige, ommuurde tuinen. De stad telde enkele vrij moderne ziekenhuizen, een universiteit, musea, en er was een functionerend telefoonnet. Maar Teheran was ook een studie in contrasten. De straten waren geplaveid, maar de trottoirs niet, zodat het er stoffig was. De watervoorziening was primitief en voerde direct uit de bergen naar open stroompjes in de straten. Omdat alleen deze stroompjes de stad van water voorzagen, gebruikten de mensen ze voor drinkwater en voor de was; tyfus waarde hier altijd rond.

Met dit in het achterhoofd stuurden de Britse, Russische en Amerikaanse ambassades tankwagens de bergen in om hun drinkwater direct uit bergbeken te halen. Tot de talloze veiligheidsmaatregelen die tijdens de conferentie door de Russen werden genomen, behoorde de procedure om hun drinkwatertrucks elke dag naar een andere, geheime waterbron te sturen.

Op 27 november, tegen zeven uur 's ochtends, werkten Harriman en Molotov aan het rooster voor de conferentie. Opmerkelijk is dat tijdens deze eerste bijeenkomst al duidelijk was dat Roosevelt's wen-

sen omtrent tijdsindeling en gesprekspunten zouden worden ingewilligd. Harriman gaf Molotov het schema dat FDR had opgesteld voor de eerste dag: Stalin belt hem om 15.00 uur; de eerste plenaire vergadering begint om 16.00 uur; Stalin, Molotov, Churchill, Eden, de Britse ambassadeur Archibald Clark Kerr, Hopkins, Harriman en de drie tolken dineren om 19.30 uur.

Daarna bracht Harriman FDR's conceptplan voor de conferentie aan Molotov over, zodat Stalin wist wat hem te wachten stond. Harriman zei dat Roosevelt 'niet met vastomlijnde ideeën samen met Churchill was gekomen, maar bereid was de diverse strategische plannen aan de maarschalk voor te leggen. (...) De hoofdkwestie zou de uitwerking van een snel ingrijpen in het Middellandse Zeegebied zijn, tegenover een vroeger of later OVERLORD.' Roosevelt's boodschap was duidelijk: een invasie over het Kanaal lag nu binnen Stalins handbereik – mits hij Churchill kon weerstaan. Harriman en Molotov namen afscheid van elkaar.

Geruime tijd na middernacht werden Harriman en Clark Kerr door Molotov gebeld met het verzoek om spoorwegs naar de Russische ambassade te komen. Toen ze daar arriveerden, kondigde Molotov aan dat Sovjetbronnen zojuist de aanwezigheid van Duitse spionnen in Teheran hadden geconstateerd; de spionnen wisten waar Roosevelt verbleef, een moordaanslag was denkbaar en naar omstandigheden was FDR het veiligst binnen het Sovjetcomplex. Het was té gevaarlijk om heen en weer te rijden om elkaar te ontmoeten. Roosevelt, zo meende Molotov, moest verhuizen.

Zijn verhaal was aannemelijk. Enkele jaren eerder werd Iran nog geregeerd door de profascistische sjah Reza Pahlavi, een groot bewonderaar van Hitler, en in die tijd had het in Teheran gewemeld van de Duitse spionnen, waardoor het vermoeden bestond dat de Duitsers Iran wilden overnemen. Om te voorkomen dat het land in Duitse handen zou vallen, waren de Sovjets en de Britten Iran gezamenlijk binnengevallen, hadden de sjah afgezet en zijn 21-jarige zoon Mohammed Reza Pahlavi tot opvolger laten uitroepen. Tijdens de tweejarige interimperiode werden Duitsers tegen wie verdinkingen bestonden, gedeporteerd.

Molotov stond erop dat Roosevelt naar de Sovjetambassade zou verhuizen en bleef bij zijn reden voor de late uitnodiging: een mo-

gelijke moordaanslag door de Duitsers. Het is zeer waarschijnlijk dat toen Stalin eindelijk in Teheran arriveerde en de leiding nam, hij Molotov had bevolen om Roosevelt uit te nodigen voor een verblijf in de ambassade, ook al waren de kamers nog niet klaar. Mogelijk om het verhaal nog wat plausibeler te maken, zei generaal Artikov, Mike Reilly's tegenhanger van de NKVD, tegen Reilly dat achten-dertig Duitse parachutisten enkele weken eerder in de buitenwijken van Teheran waren gedropt en dat er nog zes voortvluchtig waren.

Nadat Molotov had aangedrongen op Roosevelt's verplaatsing, leidde hij Harriman en Clark Kerr rond door de beoogde vertrekken van de president, ondanks het nachtelijke uur. De kamers bevonden zich in het centrale gebouw, naast de zaal die voor plenaire vergaderingen zou worden gebruikt. De rondleiding gaf een gedeeltelijk antwoord op de vraag waarom Molotov nu pas met de uitnodiging aan Roosevelt kwam: de vertrekken waren nog niet klaar. Hoewel het diep in de nacht was, waren arbeiders in de badkamer bezig met het installeren van de badkuip. De reden waarom Roosevelt pas zo laat werd uitgenodigd om in de ambassade te komen logeren, moet dus wel het feit zijn geweest dat de kamers niet gereed waren. De vraag of het Duitse gevaar nu reëel was of een excuus, deed er niet zoveel toe, want de situatie loste veel op: FDR kon de uitnodiging accepteren, en zelfs zijn ergste critici – de rabiaat rechtse stroming in de VS die meende dat hij een 'communistenvriend' was – konden hem zijn keuze van residentie niet kwalijk nemen.

Roosevelt, die zich verheugde op de logeerpartij, kondigde aan dat hij om halfdrie 's middags zijn intrek in de ambassade zou nemen en dat het Filippijnse messpersoneel van de Amerikaanse marine, dat in Shangri-La voor hem kookte, zijn maaltijden zou bereiden. Doordat al het voedsel voor de Amerikanen werd ingevoerd en niets lokaal werd aangeschaft, was de bevoorrading van het presidentiële gezelschap geen probleem.

Met het oog op het NKVD-bericht en de veiligheid van de president, trof de voorzichtige Reilly robuuste voorzorgsmaatregelen voor Roosevelt's verplaatsing per limousine naar de ambassade. In de voormiddag stelde hij een voertuigcolonne samen, met bewapende jeeps aan het hoofd en de staart, plaatste Secret Service-mannen met Tommyguns op de treeplanken van de presidentiële auto en zet-

te de route af met dicht opeengepakte rijen Amerikaanse soldaten aan weerskanten van de straten. Iraanse toeschouwers juichten toen de colonne traag en majestueus langsreed, maar in de limousine zat een lid van de Secret Service die zich voordeed als Roosevelt. Nadat de colonne op weg was, zette Reilly de president, Leahy en Hopkins in een onopvallende auto die, voorafgegaan door een jeep en met flinke snelheid, via achterafstraatjes naar de Russische ambassade reed en daar eerder arriveerde dan de colonne. ‘De Baas vond de hele nepoptocht zoals altijd erg vermakelijk,’² herinnerde Reilly zich. Stafchef Leahy en, uiteraard, Hopkins trokken in bij de president.

Stalin verbleef in een van de kleinere huizen op het parkachtige complex van de Russische ambassade, en Molotov en Vorosjilov in een ander vrijstaand huis.

Bij zijn verhuizing naar de ambassade moet Roosevelt zich terdege bewust zijn geweest van de mogelijkheid dat zijn appartement – en daarmee alles wat hij zei en tegen hem gezegd werd – door de Russen werd afgeluisterd. Maar het Amerikaanse overheidspersoneel, en ook FDR zelf, gingen er al jaren van uit dat elk belangrijk gebouw, elk hotel en elke ambassade in de Sovjet-Unie werd afgeluisterd. In 1934 had Roosevelt de eerste ambassadeur van de VS in Moskou, William Bullitt, naar zijn post gestuurd met het volgende advies: ‘U dient natuurlijk al het personeel van zowel de Ambassade als het Consulaat in Rusland te waarschuwen dat ze voortdurend bespioneerd zullen worden.’³ In 1936 werd in het Spaso House, de Moskouse residentie van de Amerikaanse ambassadeur, een man op zolder aangetroffen: hij was bezig een microfoon op te hangen, ongeveer boven het bureau van ambassadeur Joseph E. Davies. In de film *Mission to Moscow*, die Davies in het voorjaar van 1943 naar Moskou had meegenomen en aan Stalin en het voltallige Politbureau had vertoond, zat een scène waarin de draak werd gestoken met de alomtegenwoordige microfoons waarmee de Sovjetregering buitenlandse diplomaten afluisterde. Roosevelt moet hebben geweten dat elk woord van hem en zijn staf aan Stalin werd doorgespeeld, en hij moet zijn gesprekken op die situatie hebben afgestemd, ook al was er geen afluisterapparatuur te bekennen. De microfoontjes waren zó klein en modern dat NKVD-baas Lavrenti Beria trots beweerde dat het ‘onmogelijk’ was om ze te ontdekken. Gezien het feit

dat Roosevelt een goed acteur was, heeft hij zijn rol waarschijnlijk met overgave en plezier gespeeld.

Volgens Beria, die Stalin elke ochtend om acht uur informeerde over wat hij in de presidentiële vertrekken had gehoord, beluisterde Stalin de opgenomen gesprekken met grote aandacht. Stalin ‘ging zelfs zover dat hij vroeg naar de toon van de conversaties: heeft hij dat met overtuiging gezegd, of zonder enthousiasme? Hoe reageerde Roosevelt? Zei hij dat op ferme toon? (...) Wat denkt u, zouden ze weten dat we meeluisteren? (...) Roosevelt gaf er altijd blijk van een hoge dunk van Stalin te hebben.’ Stalin merkte ooit verbaasd op: ‘Ze weten dat wij ze kunnen horen, maar toch praten ze openlijk! (...) Dat is bizar. Ze zeggen alles, tot in alle details. (...) Ik kon uit mijn af-luisterpraktijken opmaken dat Roosevelt veel respect en sympathie voor Beria had. Admiraal Leahy probeerde hem er diverse malen van te overtuigen former tegenover Beria te zijn. Maar telkens antwoordde Roosevelt: “Dat geeft niets. Denk je dat je verder vooruit kunt kijken dan ik? Ik streef dit beleid na omdat ik denk dat het ons voordeel zal brengen. We zullen niet de kastanjes uit het vuur halen voor de Britten.”’

Niets tekent Stalins obsessieve en perfectionistische karakter zo duidelijk als deze dagelijkse analyse van Roosevelt’s ‘persoonlijke’ gesprekken en houdingen. En niets tekent Roosevelt’s gave voor het juist inschatten van mensen – en zijn talenten als acteur – beter dan zijn streven om als gast op de Russische ambassade te verblijven en zijn latere ‘optreden’ aldaar. Stalin hoorde alleen wat Roosevelt hem wilde laten horen. FDR zou zich hebben verkneukeld bij de gedachte dat Stalin zich absoluut niet kon voorstellen dat Roosevelt wist dat zijn woorden door verborgen microfoontjes werden opgenomen.

FDR’s logeeradres wekte argwaan bij de Britten. ‘Het mag duidelijk zijn dat het hem [Stalin] goed uitkomt dat hij de president in de gaten kan houden, zodat deze zijn tijd niet kan besteden aan het samenspannen met de Britten,’ merkte Churchills lijfarts Lord Moran op.⁴ Zijn woorden zijn kenmerkend voor de wijze waarop de Britten op de conferentie Roosevelt’s intelligentie volstrekt onderschatten.

In de vertrekken van de president maakte het bedienend personeel plaats voor vervaarlijk fit ogende NKVD-leden met pistolen. Eén blik op deze mannen, die de bedden opmaakten en de kamers

schoonhielden, maakte dit duidelijk, zoals Reilly zich herinnerde: ‘Overall waar je liep, zag je een beest van een kerel, gehuld in het witte kostuum van een bediende, druk bezig met het poetsen van vlekkeloos glas of het afstoffen van stofloze meubels. Terwijl hun armen al poetsend en afstoffend heen en weer bewogen, was het scherpe en kille silhouet van een semiautomatische Luger op alle heupen zichtbaar.’⁵ Het was aan overste William Rigdon, plaatsvervangend marine-adjutant, om na de top de presidentiële vertrekken in goede orde achter te laten; verbluft zag hij hoe een aantal bedienden hun witte jassen uitdeden en Russische officieren bleken te zijn – in uniform en met onderscheidingstekens die soms de rang van generaal verraadden. Uit de kluiten gewassen Sovjetsoldaten waren overal geposteerd. Tweehonderd militairen met machinegeweren bewaakten het terrein van de ambassade rondom. Andere soldaten – ‘allemaal zeer grote kerels, niets onder de 1,90 meter’⁶ – omringden alleen Roosevelts gebouw. Ook achter elke boom in het park leek een Sovjetwacht schuil te gaan. De straat tussen de Russische en Britse legaties was in een corridor veranderd door de plaatsing van hoge wanden van het ene complex naar het andere. Het park rond de Russische ambassade zelf werd omringd door een stenen muur. En elke ochtend reed Lavrenti Beria, in zijn overjas met opgezette kraag en met zijn vilten hoed over de ogen getrokken, in een geblindeerde Buick door het ambassadepark.

De president heeft zich waarschijnlijk nooit zo veilig gevoeld. Toen Roosevelt later over zijn logeeraadres sprak, vertelde hij nooit dat hij Stalins advies over zijn verblijfplaats had gevraagd. Hij vertelde een halve waarheid aan Frances Perkins: dat hij op geen enkel moment geloofde dat er een complot was, maar dat het voor hem duidelijk was dat Stalin hem als gast op zijn ambassade wilde. FDR dikte het verhaal nog aan door te zeggen dat de verhuizing vervelend was voor Stalin, omdat de maarschalk naar een ander gebouw op het terrein moest verhuizen.

Niemand, behalve Hopkins, wist van Roosevelts vraag aan Stalin over waar hij zou moeten logeren. Dat werd pas jaren later bekend, toen hun volledige correspondentie werd gepubliceerd. Churchill zou geschokt zijn geweest als hij het had geweten. Maar Stalin wist het, en Molotov, en daar ging het om. Roosevelt wilde dat Stalin zag

hoeveel werk hij had verzet bij zijn voorbereidingen op de ontmoeting. Het was 'een kleine moeite, om hem te plezieren. (...) Als we hen op deze manier gunstig konden stemmen, was het misschien het goedkoopste dat we konden doen. (...) Het ging erom dat ik mijn vertrouwen in hem toonde, mijn volstrekte vertrouwen in hem. En het stemde hen gunstig, zonder twijfel,'⁷ zei hij later tegen Perkins.

Roosevelt deed dit omdat hij wilde dat Stalin in de volledige politieke agenda zou meegaan. Allereerst waren er de militaire overwegingen: hij streefde naar een duidelijke datum voor OVERLORD, de geallieerde invasie of het tweede front, zoals de Russen het noemden. En hoewel Stalin in oktober in Moskou tegen Cordell Hull had gezegd dat de Sovjet-Unie zich bij de oorlog tegen Japan zou aansluiten, wilde Roosevelt die toezegging uit de mond van Stalin zelf horen. De militaire plannen van de Sovjets moesten gecoördineerd worden met OVERLORD.

Maar het belangrijkste voor Roosevelt was het eindspel, de wording van de vrede, en daarvoor had hij Stalins volledige medewerking nodig. Hij kon Versailles – de mislukking en zinloosheid van die naoorlogse conferentie – niet vergeten. Na de oorlog kon de wereld, zo meende hij, alleen op een topconferentie van de overwinnaars worden vormgegeven, als ze nog schouder aan schouder vochten en elkaar nog steeds nodig hadden.

Hoe vaak heeft Roosevelt een ontmoeting met Stalin geopperd? Ontelbare keren. In de lente van 1943, toen zo'n ontmoeting nog ver weg was, begon FDR zich zorgen te maken: in de oorlog was het tij ten gunste van de geallieerden aan het keren, en er was nog altijd geen top gepland. Hij probeerde het anders aan te pakken en stelde een ontmoeting zónder Churchill voor, omdat 'ik het gevoel heb dat Stalin ons tweeën niet samen wil ontmoeten, althans niet in het begin, en dat hij liever met mij alleen wil praten',⁸ zo vertelde hij de Canadese premier Mackenzie King, met wie hij sinds Harvard bevriend was en die op bezoek was in het Witte Huis. FDR stelde zich een ontmoeting in Alaska voor, mogelijk in augustus in Nome. Hij zag het helemaal voor zich: hij zou eerst een bezoek brengen aan Mackenzie King in Ottawa, waarna beide heren noordwaarts over de Alcan Highway zouden rijden (die in 1942 op bevel van Roosevelt in een recordtijd van acht maanden door het Army Corps of Engi-

neers was aangelegd; hij kon niet wachten om hem te zien), waarna hij alleen verder zou reizen naar Alaska.

FDR kende Churchill door en door, maar dat gold ook voor King, die Roosevelt vertelde dat hij geen bezwaren van de kant van de premier verwachtte, omdat Churchill al in Rusland was geweest en 'Stalin daar had gesproken'. Maar King vergiste zich: Churchill had grote bezwaren en Roosevelt zou in juni tegenover Churchill ontkennen dat hij Stalin om een tweegesprek had gevraagd. Het was Stalins idee geweest, schreef Roosevelt: 'Ik heb tegenover O.J. niet geopperd dat we elkaar alleen zouden ontmoeten, maar hij zei tegen Davies dat hij ervan uitging dat a) we elkaar alleen zouden ontmoeten, en b) dat hij ermee akkoord ging dat we geen stafleden zouden meenemen naar deze verkennende gesprekken.'⁹

Om het belang van een ontmoeting tussen alleen deze twee mannen te onderstrepen, had Roosevelt zijn boodschap door Joseph E. Davies aan Stalin laten overbrengen. Davies, een vriend van FDR die een goede verstandhouding met Stalin had opgebouwd toen hij van 1936 tot 1938 ambassadeur in Moskou was, bezocht de Sovjet-leider eind mei 1943.

In zijn brief gaf Roosevelt blijk van zijn uitstekende geografische kennis:

Mijn beste heer Stalin: Ik laat u deze persoonlijke boodschap overbrengen door een oude vriend. (...) Het betreft slechts één onderwerp, waarover wij naar mijn mening gemakkelijker kunnen praten via een wederzijdse vriend. (...) Ik wil me verre houden van de problemen van grote stafvergaderingen. (...) In de zomer is Afrika vrijwel uitgesloten, en Khartoem is Brits territorium; ik vind IJsland niet goed, omdat dit zowel voor u als mij lastige vlieg-reizen met zich meebrengt en het daarnaast, eerlijk gezegd, tamelijk moeilijk zou maken om premier Churchill niet tegelijkertijd uit te nodigen. Daarom stel ik voor dat we elkaar hetzij aan uw of aan mijn kant van de Beringstraat ontmoeten.¹⁰

Roosevelt hoopte dat hij Stalins woede en teleurstelling over het uitblijven van concrete plannen voor een tweede front kon doorbreken, want eerder had FDR Molotov doen geloven dat de invasie in de zomer zou plaatsvinden.